

ՀԱԼԵՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԸ 1915-1924 ԹԹ.

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, տեղահանություն, Հալեպ, որբեր, որբանոց, արհեստանոց, կրթություն, աջակցություն, փրկություն, Ահարոն Շիրաճյան, Ատուր Լևոնյան, հուշագրություններ:

Հոդվածում ներկայացվում է 1915 թ. հուլիսին Հալեպում հիմնադրված և մինչև 1924 թ. անընդմեջ գործունեություն ծավալած հայկական որբանոցի պատմությունը, որբերի փրկության հարցում կառույցի ունեցած դերը, վերլուծվում են որբերի թվական տվյալները, ներկայացվում որբանոցի կրթական, առողջապահական, ֆինանսական, արհեստագործական ոլորտի մանրամասները, խնամատար մարմինների ծավալած գործունեությունը, ինչպես նաև որբանոցի առջև ծառայած խնդիրներն ու դրանց լուծումները: Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում նաև խնդրո առարկա ժամանակահատվածում տարածաշրջանային քաղաքական իրադարձություններին, որոնք իրենց անմիջական ազդեցությունն են ունեցել որբանոցային կյանքի վրա:

Առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են որբանոցային կյանքի մանրամասները մինչև 1918 թ. Սիրիայի անկախացումը, այսուհետև՝ արաբական անկախության երկու տարիների ու արդեն 1920 թ. Սիրիայում ֆրանսիական մանդատի հաստատման տարիների գործունեությունը: Վերլուծվում է կրթական ոլորտը, ներկայացվում են դասավանդման ծրագրերը, առողջապահական ոլորտը: Անդրադարձ է կատարվում որբանոցում իրականացվող հատուկ քաղաքականությանը, ըստ որի՝ երեխաներին արհեստ էին սովորեցնում, ինչը միտված էր հետագայում իրենց ապրուստի միջոցը սեփական ուժերով հայթայթելուն:

Հոդվածում ներկայացվում է նաև 1919 թ. փետրվարի արաբա-թուրքական ուժերի հարձակումը որբանոցի վրա և տնօրենության ձեռնարկած քայլերը՝ որբերի փախուստները կանխելու, ֆինանսական միջոցներ հայթայթելու և որբանոցը ապահով ու վստահելի ապաստան դարձնելու ուղղությամբ:

Հոդվածի արդյուրագիտական հիմքն են որբանոցի տեղեկագիրը, որբանոցի սաների ու աշխատակիցների հուշագրությունները, ինչպես նաև ժամանակի մամուլը:

Հալեպի հայկական որբանոցը՝ երիտթուրքական իշխանության տարիներին

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հնարավորություն տվեց երիտթուրքական կառավարությանն իրականացնելու հայերի ցեղասպանության ծրագիրը: Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր նահանգների հայ բնակչությունը ենթարկվեց տեղահանության ու զանգվածային կոտորածների: Երիտթուրքական կառավարության հայաջինջ ծրագրի վերջին հանգրվանը սիրիական անապատներն էին:

1915 թ. հունիսին Հալեպը դարձել էր խաչմերուկ, ուր վճռվում էր գաղթականների ճակատագիրը: Ցեղասպանության առաջին ամիսներին գաղթականների մի մասը տարագրվում է Հաուրանի, Համայի, Հոմսի ուղղությամբ, շատերին հաջողվում է մնալ Դամասկոսում կամ անցնել Երուսաղեմ: Մեծ մասը, սակայն, Հալեպի հարավ-

արևելյան երկայնություն երկայնքով քշվում էին Դեր Զորի անապատներ: Ցեղասպանության ընթացքում հայ երեխաների վիճակը թերևս ամենաբարդն էր. նրանք ստիպված էին հաղթահարել գաղթի ճանապարհը, հարազատների կորստի ցավը, սովը և մշտապես կանգնած էին ձուլման վտանգի առջև:

Ցեղասպանության և դրան հաջորդող տարիներին բացվում են բազմաթիվ հայկական, միսիոներական որբանոցներ՝ հայ ժողովրդի դեռևս կենդանի բեկորները փրկելու համար: Նման որբանոցները քիչ չէին, բայց դրանց մեջ առանձնանում էր Հալեպի հայկական որբանոցը: Վերջինս այն հազվագյուտ որբանոցներից էր, որը հիմնվել էր հայկական կողմի նախաձեռնությամբ, ցեղասպանության բուն ընթացքի ժամանակ, և որն անընդմեջ գործել է մինչև 1924 թ.:

Հալեպի հայկական որբանոցն իր գործունեությունը սկսել է 1915 թ. հուլիս 31-ին Վերպատվելի Ահարոն Շիրաճյանի՝ ղեկավարությամբ: Սա այն ժամանակահատվածն էր, երբ Օսմանյան կայսրությունը հետևողականորեն իրականացնում էր հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը: Որբանոցի հիմնադրման գործում մեծ էր բժշկապետ Ասատուր Ալթունյանի և նրա դստեր՝ Նորա Ալթունյանի դերը, ովքեր իրենց անձնական կապերն օգտագործելով՝ փորձել են որբերի կեցության և առողջության հարցերը լուծել: Հալեպ հասած որբերի վիճակը կարելի էր հետևյալ ձևով բնութագրել. «1915ին բռնագաղթի ամենասուկալի շրջանին էր, մահվան ճիրաններէն խլուած և հրաշքով ազատուած հայ որբը Հալեպի մէջ դարձեալ մեռնելու դատապարտուած էր»²: Հայ գաղթականների քարավանները Հալեպ էին հասնում հյուծված ու լքված վիճակում, քաղաքում ավելանում էր համաճարակից մահացողների թիվը, սանիտարահիգիենիկ վիճակն աղետաբեր էր տեղացիների և գաղթական հայերի համար: Այս իրավիճակում Հալեպի քաղաքային իշխանությունները կարգադրել էին որոշ աշխատակիցների աղբատար կառքերով շրջել քաղաքի փողոցներով և հավաքել նորածնից մինչև 8-10 տարեկան կիսամեռ երեխաների՝ այս կերպ փորձելով վերահսկել քաղաքի մաքրությունը³:

1 Ահարոն Շիրաճյանը ծնունդով Մարաշից էր: Ուսում էր ստացել Այնթափի «Կեդրոնական Թուրքիոյ քոլեջում», որից հետո հաճախել էր Մարաշի աստվածաբանական դպրոցը, 1912 թ. մեկնել էր Էդիսբուրգ՝ աստվածաբանական ուսումը շարունակելու համար: Նա ակնաստես էր եղել համիդյան, երիտթուրքական, քեմալական ժամանակահատվածների հայաջինջ քաղաքականությանը: Ահարոն Շիրաճյանը Մարաշից արտաքսվելուց հետո հասել էր Հալեպ, որտեղ և հիմնել էր որբանոցը: Ավելի ուշ նա աջակցել է «Հայերի բարեկամներ» բրիտանական ընկերության նախաձեռնությամբ Հալեպում հիմնված «Աղջկանց տան», Հալեպի Կարմիր խաչի դարմանատան, Հայ ազգային ծերանոցանկելանոցի գործունեությանը, ինչպես նաև մասնակցել է 1932-1933 թթ. Թել Բրաք հայկական գյուղի հիմնադրման աշխատանքներին, շուրջ 700 ընտանիքների տեղավորել է Հալեպ քաղաքի Մեյդան թաղամասում: Տե՛ս Վեր. Յ. Փ. Ահարոնեան, «Վեր. Ա. Շիրաճեան՝ քաջ առաջնորդը», *Ջանասաէր* երկշաբաթաթերթ (Բեյրութ), ԻԷ տարի, 1 հոկտեմբերի 1964, թիվ 19, 401: Վեր. Տիգրան Խրլորեան, «Այնպես ինչպես կը ճանչնամ Վեր. Ահարոն Շիրաճեանը», *Ջանասաէր* (Բեյրութ), ԻԷ տարի, 1 հոկտեմբերի 1964, թիվ 19, 402-403:

2 Տիգրան Երեցեան, *Որբերու քոյնը 1915-1921* (Հալեպ, Անի, Ա. Էքմեքճեան, Սալիպէ-Հալեպ, 1934), 5-6:

3 Նույն տեղում, 6:

Ստեղծված իրավիճակում Նորա Ալթունյանը դիմում է իր շվեյցարացի բարեկամ, առևտրական, Հալեպում գործող հիվանդանոցի հիմնադիր Էմիլ Ջոլինկերին՝ որբահավաք գործը ստանձնելու և որբերին պատասպարելու նպատակով շինություն տրամադրելու համար: Շուտով Ջոլինկերը Հալեպի Ազապա թաղամասում երկու սենյականոց բնակարան է հատկացնում՝ հայ որբերին ապաստան տալու համար: Բժիշկ Ալթունյանն էլ իր կապերի միջոցով աշխատում էր կազմակերպել ֆինանսական և առողջապահական հարցերը: Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ որբանոց հիմնելու նրանց նախաձեռնությունն աջակցություն էր ստանում նաև ամերիկյան, գերմանական, ինչպես նաև գերմանաշվեյցարական միսիոներական կազմակերպությունների կողմից⁴, Հալեպի ամերիկյան, գերմանական հյուպատոսարանների կողմից, ինչպես նաև անգլիական բանակի, ամերիկացիների, շվեյցարացի անհատ բարերարների միջոցով: Բացի նշված անձանցից՝ որբանոցի ֆինանսավորմամբ, երբեմն էլ միջամտությամբ, որի շնորհիվ որբանոցը շարունակել է գործել մինչև 1924 թ., իրենց ներդրումն են ունեցել հայ և օտար անհատներ՝ գեներալ-մայոր Մեքենդրուն, գնդապետ Բրեյնը, գնդապետ Կուրքարը, Վերապատվելի Ջենթել-Քաքերը, Էմիր Ֆեյսալը, Կ.Պոլսի «Bible House»-ը⁵: Սկզբնական ժամանակահատվածում մատակարարման հարցերը լուծելու համար ստեղծվել էր նաև մոտ 80 հոգանոց Տիկնանց խնամատար մարմինը, որի անդամներն ամսական կես ոսկի են վճարել, սակայն, հարկ է նշել, որ նրանց գործունեությունը կարճաժամկետ է եղել⁶: Նորա Ալթունյանը տեղի հայկական համայնքում նույնպես որբանոցի համար հանգանակություններ է կազմակերպել⁷:

Որբանոցը ցեղասպանության տարիներին այն վստահելի վայրն էր, ուր դիմում էին անապատներից, հարեմներից փախուստի դիմած հայ որբերը: Որբանոցն իր գոյության գրեթե տասնամյա շրջանում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի քաղաքներից ու գյուղերից հավաքված ավելի քան 8.000 որբերի ապաստան է եղել⁸: Որբանոցում որբերի անընդհատ տեղաշարժ է եղել, նրանք, ովքեր հարազատներին գտել են կամ արդեն ինքնաբավ են դարձել և կարողացել են իրենց առօրյա կարիքները հոգալ, դուրս են եկել որբանոցից՝ իրենց տեղը զիջելով նոր եկողներին:

Որբանոցն իր գործունեությունն աստիճանաբար ընդլայնել է, իսկ որբերի թիվը՝ աճել: Համաձայն «Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի» տվյալների՝ հետևյալ պատկերն է արձանագրվել որբանոցում⁹

4 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London-NY: I.B. Tauris, 2011), 643.

5 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի (31.7.15-30.9.1919)* (Հալեպ, ա.տ., 1919), 6:

6 ՅԶ, «Այժմու հայ որբանոցը», *Տարագիր* (Հալեպ), 13 դեկտեմբերի 1918, թիվ 2:

7 *Դար մը պարմություն Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունն 1906-1940*, ղեկավարությամբ Ռ. Գեորգեանի եւ Վ. Թաշճեանի, հ. Ա (Գահիրե-Փարիզ-Նիւ Եորք, Impression, Brochage, 2006), 66:

8 Միհրան Մինասեան, «Մանկություն չունեցողներուն» տարով բոյըը՝ Հալեպի հայկական որբանոցը», *Շաիդ եռամսյա պարբերական* (Հալեպ), 1999 (1), 22:

9 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի*, 1:

31 հուլիս 1915 թ.	13
10 օգոստոս	250
31 օգոստոս	340
31 դեկտեմբեր	402
30 հունիս 1916 թ.	500
31 դեկտեմբեր	548
30 հունիս 1917 թ.	620
31 մարտ 1918 թ.	1.478
31 դեկտեմբեր	1.751

Աշխահամարտի տարիներին որբանոցի ծավալած գործունեության հաջողությունը երբեմն վերագրել են Սիրիայում գործող թուրքական չորրորդ բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշային՝ նշելով, որ նա, հակառակ Կ.Պոլսի կենտրոնական կառավարության հրամանի, հովանավորել է որբանոցը¹⁰, անգամ հրամայել է օսմանյան բանակին՝ որբանոցին սնունդ, քարյուղ ու փայտ մատակարարել¹¹: Նշենք, որ Ջեմալ փաշան Հալեպի նահանգապետ Սամի Բեքիրի¹² միջոցով հանդիպել է Ասատուր Ալթունասին, որտեղից էլ սկսվել են նրանց սերտ շփումները:

«Որբերու բոյնը» գրքուկի հեղինակ Տիգրան Երեցյանն այս հարցին անդրադառնալիս նշում է. «Ջեմալ փաշան և Եավեր¹³ Նուսրեթ պէյը քանիցս խօսած էին Տօքթ. Ալթունյանի որ եթէ բաղձանք մ'ունենայ իրենց իմացն»¹⁴: Այնուհետև հավելում է. «Տօքթ. Ալթունեան ըլլայ ՃԷմալ փաշայի, ըլլայ իր մշակած բարեկամութենէն անձնական շահ մը չունէր... Բարձրաստիճան զինուորականներու և անոնց ընտանքիներու հիւանդները ձրի կը դարմանէր և դեղ կուտար: Եւ այս բոլոր գոհողութիւնները կ'ընէր յանուն Հայ որբին և անպաշտպանին»¹⁵:

Պետք է փաստել, որ Ջեմալ փաշան իրականում ուներ նկատառումներ հայ գաղթականների հարցում իր շահագրգռվածությունն արտահայտելու համար¹⁶: Այնուա-

10 Երեցեան, *Որբերու բոյնը*, 7:

11 *Դար մը պատմութիւն*, 66:

12 Սամի Բեքիրը եղել է նաև Հանրապետական Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարը (1920 թ. մայիս – 1921 թ. մայիս):

13 Յավեր՝ թիկնապահ, ով զբաղվում էր նաև իր վերադասի կարգադրությունների իրականացմամբ:

14 Երեցեան, *Որբերու բոյնը*, 8:

15 Նույն տեղում, 9:

16 Հարկ է նշել, որ տեղահանման և ոչնչացման ճանապարհին գտնվող հայերի նկատմամբ ցուցաբերած որոշակի մեղմ դիրքորոշումը թելադրված էր ոչ այնքան Ջեմալ փաշայի մարդասիրական վերաբերմունքով, որքան պայմանավորված էր քաղաքական հաշվարկով: Հայերին նա դիտում էր որպես Սիրիայում և Լիբանանում արաբներին հավասարակշռող տարր և հայ արհեստավորներին արաբական տարածքներում բնակեցնելով ձգտում էր լուծել երկու խնդիր՝ թուլացնել արաբական

մենայնիվ, բժիշկ Ալթունյանի՝ Ջենալ փաշայի հետ ունեցած կապը հնարավորություն ընձեռեց ստանալու որբանոցի անվտանգությունն ապահովող փաստաթուղթ. «Մեծագոյն և իրական նուէրը եղաւ որբանոցին համար, թողութի կտոր մըն էր գոր յանձնեց Օր. Ալթունեանի, և որով կը յանձնարարէր Հալէպի իշխանութեանց՝ բնավ չդպչիլ որբանոցին: Այս թողութին շնորհիվ կարելի եղավ հաստատութիւնը գերծ պահել ոստիկանութեան ոտնձգութիւններէն: Ճիշտ է, որ փորձանքները պակաս չեղան եւ Հալէպի կառավարութիւնը բազմիցս փորձեց այդ որբերն ալ առնել եւ անապատի սպանդանոցները դրկել»¹⁷: Բացի այդ՝ բժիշկ Ալթունյանն որոշակի միջամտություն է ունեցել Հալէպի հայությանը տեղահանելու ծրագիրը կանխելու գործում. «Սակաւաթիւ ժողովուրդ մը ունէինք այնտեղ, բայց անոր շուրջը կը պարտկուէին քանի մը հազար հայ գաղթականներ: Եթէ արտորուէին, այս գաղթականներն ալ չպիտի կրնային մնալ ու պիտի կորսուէին»¹⁸:

Այնուամենայնիվ, արդեն նշվեց, որ Ջենալ փաշայի տված փաստաթուղթը չէր կարող որբանոցն ամբողջովին ապահովագրել թուրքական ոտնձգություններից: Եղել են դեպքեր, երբ Ահարոն Շիրաճյանը մերժել է որբանոցից աղջիկ տուն տանելու համար եկած թուրք բեյերին այն հիմնավորմամբ, որ որբանոցը գերմանական հովանավորության ներքո է գտնվում: Նշենք նաև, որ գերմանական հյուպատոսարանի անմիջական հարևանությունը¹⁹ զգալիորեն նպաստում էր որբանոցի անվտանգության ապահովմանը, երբեմն էլ Պատվելին խոստումներով ձգձգում էր՝ հուսալով, որ ազատությունը մոտ է²⁰:

Ավելին, թեև որբանոցի համար թուրքական իշխանությունները որոշակի արտոնություններ կիրառում էին, բայց, ինչ վերաբերում է որբանոցի կրթական կյանքին, ապա 1915-1918 թթ. ընթացքում կրթական գործունեություն սկսելու փորձերը երեք անգամ կասեցվել են թուրքական կառավարության կողմից²¹:

Հայկական որբանոցի գործունեությունը կապված է եղել նաև արաբական կողմի բարիդրացիական վերաբերմունքի հետ: Վերապատվելին կարողացել է բարեկամա-

ներկայությունը, արաբական ազգային-ազատագրական շարժման միտումները և ստեղծել բանակի կարիքները հոգալու նոր հենարան: Այս տեսանկյունով է կարելի բացատրել ժամանակ առ ժամանակ հայ տարագիրների նկատմամբ նրա ձեռնարկած քայլերը:

17 Ա. Ա. [Արամ Անտոնյան], «Տօթթ. Ալթունեան», *Վերածնունդ. շաբաթաթերթ* (Փարիզ), 27 մայիսի 1919, Գ տարի, թիվ 12, 202-203:

18 Նույն տեղում, 203:

19 Հալէպը հյուսիսային Սիրիայի կարևոր կենտրոն էր: Այստեղ էին հատվում Սիրիայի ֆրանսիական և Բաղդադի գերմանական երկաթուղիները, բացի դա Հալէպը ռազմամթերքի մատակարարման գործում հույժ կարևոր դերակատարություն ուներ: Այս հանգամանքով էր պայամանավորված, որ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները հյուպատոսարաններ էին բացել Հալէպում, ինչը թուրքական իշխանություններին ավելի զգոն էր պահում քաղաքում բացահայտ կոտորածներ ու անօրինակություններ կատարելու հարցում:

20 Էլմաս Պոյաճեան, «Հայկական որբանոցի կենսքէն», *Ջանաստէր*, ԻԷ տարի, 1 հոկտեմբերի 1964, թիվ 19, 416:

21 *Տեղեկագիր Հալէպի հայկական որբանոցի*, 3:

կան հարաբերություններ հաստատել արար երկրագործների հետ և նրանցից պարբերաբար հացահատիկ գնել որբանոցի համար²²:

Վերապատվելի Շիրաճյանի գործունեությանը զուգահեռ Նորա Ալթունյանը նույնպես զբաղվել է սնունդ հայթայթելու գործով: 1916-1917 թթ. ընթացքում, երբ երկրում համատարած սով էր, Նորա Ալթունյանը դիմել է Նուսրեթ բեյին՝ ներկայացնելով որբանոցի դրությունը: Ի պատասխան՝ Նուսրեթ բեյը Ջեմալ փաշայի զինվորական գորանոցի մթերանոցից ցորեն է հատկացրել որբանոցին, ինչը բնական է, որ չէր կարող լինել առանց Ջեմալ փաշայի թույլտվության կամ համաձայնության:

Ամեն նոր քարավանի Հալեպ հասնելով՝ քաղաքի գաղթականների թիվն ավելանում էր. տեղի կառավարիչների վերահսկողությունից դուրս էր եկել քաղաք հասնող աքաղաղների թիվը, համատարած սով ու համաճարակ էր: Այս իրավիճակում թուրքերը փոխում են իրենց գործելակերպը. հայերին արգելելով մնալ Հալեպում՝ փոխարենը նրանց տեղավորում էին երկաթուղուն հարակից ճամբարներում: Այնուամենայնիվ, կառավարության հսկողությունից և հետապնդումներից խուսափելու համար շատերը մի քանի օրով ապաստան էին խնդրում որբանոցում: Վերջինս ավելի մարդաշատ էր դառնում, հորերի ջուրը չէր բավարարում կենցաղային նվազագույն պայմաններն ապահովելու համար, յուրաքանչյուր նոր քարավանի հոսքի հետ շատանում էին հիվանդությունները, աճում էր մահացությունների թիվը: Դժվար էր նաև լուծել կեցության, հագուստի, սննդի խնդիրները:

Սկզբնական շրջանում որբանոցը կամ այդ ժամանակների *Օրհնության Տունը*²³ պարզապես պատսպարան էր հայ որբերի համար՝ հապճեպ կահավորված, հարդով տաշեղներով լցված բազմոցներով, որոնց վրա մեկից ավելի երեխաներ էին պտկում, առանձնացվել էր հատուկ սենյակ՝ ամեն օր մուտք գործող երեխաների համար: Վերապատվելի Շիրաճյանի՝ որբերին բժշկական աջակցություն տրամադրելու խնդրանքով որբանոց այցելած բժիշկ Պողոսյանը գրում է. «... Ընդարձակ սենեակ մը կարելի եղալ յստակեցնել ամէն օր մուտք գործող մահամերձներու որոնց մեծ մասը կը մեռնէին մտնելէ գրեթէ մի քանի ժամ ետք»²⁴: Որբերը հաճախ չէին հիշում իրենց անունը, Պատվելին նրանց նոր անուններով էր մկրտում՝ Ապառաժ, Վէմ, Ժայռ և այլն՝ հույս ունենալով, որ նմանօրինակ անունները նրանց կպարտադրեն պայքարել կյանքի համար:

Անդրադառնալով որբերի վիճակին՝ Հալեպի «Տարագիր» թերթը գրում է. «... անմեղ էակներ, որոնք իրեն ցնցոտիներուն մէջ յաճախ մերկ ու բոպիկ, քաղցած ու անպատսպար, անխելահաս, հետեաբար և անկարող ըմբռնելու իրենց վիճակի ծանրութիւնը կամ անելի ճիշտ ծանրութեան պատճառը, ողբալի ու չարքաշ կեանք մը կը վարեն, այս օտար մթնոլորտի տակ, որ կեանք չէ, կը քալեն բայց չգիտեն ուր»²⁵:

22 Պոյաճեան, «Հայկական որբանոցի կեանքն», 416:

23 Սարգիս Լալեան, *Յուշանայտեսն նուիրուած Արտուր Յ. Լեռնեանի: Ինքնակենսագրութիւն եւ դրուագներ իր կեանքէն ու գործէն* (Պէյրութ, Ատլաս, 1967), 197:

24 Տոքթ. Պողոսեան, «Հիմնադիրը ազգային մեծ ձեռնարկի մը», *Ջանասէր*, ԻԷ տարի, 1 հոկտեմբերի 1964, թիվ 19, 414:

25 Սպերցի, «Որբանոցը. Ա», *Հայ Չայն* (Հալեպ), 18 դեկտեմբերի 1918, Ա տարի, թիվ 4:

Որբանոցի աշխատակից Էլմաս Պոյաճյանն²⁶ իր հուշերում որբանոցի մասին գրում է. «Նորաբաց որբանոցին դուռը շարաններով կը սպասեին դժբախտներ՝ տնօրենին կարգադրութեանը: Այժմ որբանոցը եղաւ «Հայ տուն», ուր կային կաթընկեր մանուկներէն մինչև Հայնիէն արտորված ծերունի, բարի Ռեբեկա մայրիկը ... Թէպէտ բաւարար ուտելիք չունէինք՝ Պատուելին կ'ըսէր. «Թող հայուն բեկորները փողոցը չմտնին»²⁷: Վերապատվելի Շիրաճյանը որբանոց է ընդունել բոլոր որբերին՝ բորոտով, տրախտ-մայով, դիզինտերիայով կամ տիֆով վարակված՝ առանց որևէ խտրականության²⁸:

1917 թ. փետրվարին Հալեպում գործող որբանոցների վերահսկողությունն անցել է թուրքական կառավարությանը և վերջինիս հրամանով որբերը պետք է տեղափոխվեին Անթուրայի, Կոնիայի, Էսկիշեհիրի և Կ.Պոլսի թուրքական որբանոցներ: Հալեպի հայկական որբանոցը չէր կարող շրջանցել այդ հրամանը և որբանոցի մոտ 80 որբ տեղափոխվել են հիմնականում Լիբանանի Անթուրայի թուրքական որբանոց²⁹: Այս դեպքերին ադրադառնում է Էլմաս Պոյաճյանը. «...Մեր որբանոցին ալ ցանկը ուզեցին և օր մը ոտք կոխեցին թուրք պաշտօնեաներ եւ 80ի չափ որբեր տարին իրենց ծնողաց ճակատագրին միացնելու»³⁰: Որբանոցից երեխաների առևանգումները կանխելու համար Շիրաճյանն երբեմն որբերին տեղավորում էր քաղաքի հայկական ընտանիքներում, որոնք դժվարությամբ ու վախով էին գնում այդ քայլին:

Որբանոցի տեղեկագրում ներառված են նաև մինչև 1919 թ. նոյեմբեր ամսվա ֆինանսական մուտքերի և ելքերի հաշվեկշիռները: Ստորև ներկայացվում են որոշ տվյալներ՝

Ֆինանսական աղբյուրները	Գումարը/ոսկի ³¹
1918 թ. օգոստոս-դեկտեմբեր ամիսներ	562
1916-1918 թվականներ	26.425
1919 թ. անգլիական իշխանությունների կողմից	29.015
Եկեղեցիներից ու բարեկամներից	214

26 Էլմաս Պոյաճյանը գաղթի ճանապարհին կորցրել էր երեք զավակներից երկուսին, մեկի հետ հասել էր Ռալ ուլ-Այն, հետո՝ Հալեպ, որտեղ Պատվելի Հովհաննես Էսփիջյանի միջամտությամբ սկսել էր աշխատել Հալեպի հայկական որբանոցում:

27 Պոյաճեան, «Հայկական որբանոցի կեանքէն», 415:

28 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 643.

29 Նարինե Մարգարյան, «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915 -1918 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 4, no.1 (2016), 25-43:

30 Պոյաճեան, «Հայկական որբանոցի կեանքէն», 416:

31 Գումարներն ընդունվում էին մեծամասամբ թղթադրամներով, մինչդեռ հաշվեկշիռը ներկայացված է արդեն ոսկու փոխարժեքով: Նշենք, որ այս ժամանակահատվածում ոսկու արժեքը թանկացել է, որի արդյունքում որբանոցը որոշակի դրամական օգուտ է ունեցել:

Ֆինանսական աղբյուրները	Գումարը/նսկի
Անգլիական բանակից ցորեն, միս (անվճար ³²)	500
Ջեմալ փաշայի սվիրատվություն՝ փայտ, ցորեն, յուղ, ոսպ, սիսեռ (անվճար)	3.600
Ամերիկյան Կարմիր խաչի կողմից տրամադրված ալյուր, կաթ, հագուստ (անվճար)	200
Որբանոցի արհեստանոցներից ու առևտրից ստացված եկամուտ	2.470
Ոսկու արժեքի բարձրացումից	620
Ընդհանուր	63.606

Այս գումարից հանվել են որոշակի մանր ծախսերը, արհեստանոցին անհրաժեշտ նյութերի գնումների և տեղափոխման ծախսերը: Հանրագումարում ստանում ենք, որ հիմնադրումից մինչև 1919 թ. սեպտեմբերի 30-ը որբանոցի մուտքերը կազմել են 57.366 օսմանյան ոսկի³³:

Այսպիսով՝ իր գործունեության առաջին չորս տարիներին որբանոցը պատասպարան էր, որի հիմնական նպատակը որբերին թուրքական կառավարության հետապնդումներից փրկելն էր, սնունդ տրամադրելն ու հիվանդություններից ապաքինելը: Դրան գուցահեռ՝ սկսում են հիմնվել արհեստանոցներ, որոնք ապահովում էին որբերի զբաղվածությունն ու որոշակի եկամուտ բերում որբանոցին: Որբանոցի ուսուցիչ Արամ Շարվողյանը ստեղծված իրավիճակում Ահարոն Շիրաճյանի գործունեությունը հետևյալ ձևով է ներկայացնում. «Ոճրապարտ թուրքին դատապարտեալներուն մէջէն, ինքն ալ դատապարտեալ մը, դահճին ձեռքէն կ'ազատէ 6 հազարէ աւելի դատապարտեալներ, եւ զանոնք դահճին աչքին ու հսկողութեան առջեւ չորս տարիներէ աւելի կը կերակրէ եւ կը պատասպարէ»³⁴: Իրողություն, որի հետ դժվար է չհամաձայնել. հայթայթել գումարներ, սնունդ՝ համատարած սովի պայմաններում, խուսափել մոլեռանդ իշխանությունների՝ երեխաներին թրջացնելու քաղաքականությունից, իսկապես պահանջում էր գերագույն լարում, բանակցելու հմտություն և վարչական ձիրք:

32 Հաշվեկշռում ներառվել է նաև անվճար տրամադրված սննդի ցանկը՝ յուրաքանչյուր որբի համար ծախսվելիք գումարի չափը ճիշտ որոշելու համար:

33 *Տեղեկագիր Հալէպի հայկական որբանոցի, 8*:

34 Արամ Շարվողյան, «Կարգ մը թուանշաններ որբանոցի կեանքէ», *Ջանասէր*, ԻԷ տարի, 1 հոկտեմբերի 1964, թիվ 19, 418:

Որբանոցի գործունեությունը 1918-1924 թթ.

1918 թ. սեպտեմբերին անգլիական և արաբական ուժերի կողմից Դամասկոսի, Հալեպի ազատագրումով³⁵ որբանոցը նույնպես հնարավորություն է ստանում ազատ գործելու: Այս ժամանակ Պատվելիի կյանքին վտանգ էր սպառնում, և նա ապաստանել էր մի արաբ շեյխի տանը: Էլմաս Պոյաճյանի վկայությամբ, երբ Շիրաճյանը ստանում է անգլիացիների՝ Հալեպ մտնելու լուրը, շտապում է արաբական տարագով նրանց դիմավորել³⁶: Ինչպես նշված էր, սկզբնական շրջանում Ահարոն Շիրաճյանը անհատների մակարդակով էր համագործակցել արաբների հետ, իսկ արդեն 1918 թ.՝ Սիրիայի ազատագրումից հետո, բարեկամական կապեր է հաստատել նաև երկրի արաբական ղեկավար կազմի հետ, ովքեր նույնպես աջակցել են որբանոցի գործունեությանը: Դանիել Ոսկյանն իր հողվածում գրում է. «Հալեպի մէջ ալ ան լաւ յարաբերութիւն կը մշակէր բարձրաստիճան պաշտօնատարներու հետ որոնք մեծ յարգանք ունէին իրեն հանդէպ ու անմիջապէս ընթացք կուտային իր դիմումներուն»³⁷:

Անգլիական զինվորական իշխանությունն իր պաշտպանության ներքո է վերցնում որբանոցը, ողջ ծախսերը հոգալուց բացի՝ վճարելով նաև նախորդ տարիներին գոյացած պարտքը³⁸: Անգլիական իշխանությունները որբանոցի վարչական ներքին հարցերն ամբողջությամբ վստահել էին հայկական կողմին:

Ստորև ներկայացնում ենք 1919 թ. որբանոցում ապաստանած որբերի թվական տվյալները³⁹

27 փետրվար	2.000
31 մարտ	1.875
31 մայիս	1.771
30 հուլիս	1.812
30 սեպտեմբեր	2.016

Նշենք մեկ կարևոր փաստ ևս. 1919 թ. սեպտեմբերի դրությամբ որբանոցում եղել են նաև 11 խառնածին երեխաներ⁴⁰: Այս հանգամանքն ընդգծում էր որբանոցի ղեկա-

35 1918 թ. սեպտեմբերի 30-ին Մերձավոր Արևելքում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար Էդուարդ Ալենբիի և Էմիր Ֆեյսալի զորքը մտնում է Դամասկոս, հոկտեմբերի 5-ին Էմիր Ֆեյսալը կազմում է Սիրիայի առաջին անկախ կառավարությունը: Տե՛ս Ali A. Allawi, *Faisal I of Iraq* (New Haven and London: Yale University Press, 2014), 154.

36 Պոյաճեան, «Հայկական որբանոցի կեանքն», 416:

37 Դանիել Ոսկեան, «Համազգային դեմք մը», *Ջանասեր*, ԻԷ տարի, 1 հոկտեմբերի 1964, թիվ 19, 424:

38 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի*, 13: Երեցեան, *Որբերու բոյնը*, 11:

39 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի*, 1:

40 Նույն տեղում:

վարության այն սկզբունքը, որը նպատակաուղղված էր անգամ խառնածին, բայց հայ ինքնությամբ ու գիտակցությամբ երեխաների փրկությանը:

Որբանոցի վարչությունն անգլիական կողմի աջակցությամբ տասը շենք է վարձում՝ 135 սենյակներով՝ Ագապա թաղամասում, Անտիոքի Դռան շրջակայքում: Սաբուն խանը դառնում է որբանոցի կրթական հատվածը, ինչպես նաև մոտ 1.000 որբերի ապաստարանը: Որբանոցի շինություններից մեկի շենքը հետագայում վերածվել է պետական վարժարանի:

Ինչպես վկայում է դպրոցահասակ տղաների «մայրիկ» Էլմաս Պոյաճյանը, Սաբուն խանը դառնում է փոքրիկ Հայաստան՝ ազգային երգերով, փայտյա զենքերով և զինվորական մարզանքներով: Կիրակի՝ կեսօրից հետո, որբանոցին պատկանող բոլոր տներից որբերն իրենց պատասխանատուների հետ հավաքվում էին, և յուրաքանչյուր խումբ իր սովորած երգն էր երգում հյուրերի ներկայությամբ: Որբանոցի զինվորական մարզանքը սկսվում էր Հայաստանի Հանրապետությանն ուղղված ողջունով⁴¹:

Որբանոցը, ինչպես արդեն նշվեց, իր գործունեության սկզբնական հատվածում չի ունեցել հստակ վարչական և կառուցվածքային ստորաբաժանումներ: Վերջիններս ձևավորվել են աստիճանաբար, ժամանակի պահանջներից ելնելով՝ հաշվի առնելով ֆինանսական հնարավորությունները: Ձևավորող վարչական, կրթական, առողջապահական ստորաբաժանումները դյուրացրել են որբանոցի առջև ծառայած որոշ խնդիրների արդյունավետ լուծումները:

Առաջնային և կարևոր ոլորտը կրթականն էր, որին որբանոցում 1918 թ. հետո հատուկ ուշադրություն է դարձվել: Կանոնավոր դասընթացները սկսվել են անգլիական գորբերի Սիրիա մտնելուց հետո: 1919 թ. սեպտեմբերին դպրոցն ունեցել է 1.377 երկսեռ աշակերտություն՝ 38 երկսեռ ուսուցիչներով⁴²:

Որբանոցն ունեցել է գիշերային վարժարան, որպեսզի արհեստավոր որբերը չգրկվեին կրթություն ստանալու հնարավորությունից: Գիշերային դասընթացը գործել է հինգ կարգերի բաժանումով, և 181 որբ ամեն երեկո մեկուկես ժամ այցելել է հայերենի, ֆրանսերենի և անգլերենի դասերի: Դասերն իրականացվել են Հալեպի ազգային վարժարանի⁴³ 12 տարվա դասընթացի ծրագրով: Տղաների նախակրթարանի 81 որբ ուղարկվել են Ազգային վարժարան՝ մասնավոր վճարով, իսկ 164 տղա և 552 աղջիկ կրթությունը ստացել են որբանոցի դպրոցում:

Որբանոցում գործել է նաև կույրերի դպրոց, որտեղ 1919 թ. տվյալներով սովորել են 43 երկսեռ կույր աշակերտներ: Նրանց մեկ չորրորդն աչքի խոլերայի պատճառով կորցրել էր տեսողությունը, իսկ մյուսներն արդեն կույր էին մտել որբանոց⁴⁴:

41 Պոյաճեան, «Հայկական որբանոցի կեանքն», 416:

42 Երեցեան, *Որբերու բոյնը*, 13:

43 Հայկազյան վարժարանը 1919 թ. դրությամբ Հալեպում գործող միակ վարժարանն էր՝ առաքելական-ավետարանական միացյալ ծրագրով, որը 1921 թ. բաժանվեց: Տե՛ս Յակոբ Չօլաքեան, «Հայ վերապրողներու տեղաբաշխումը եւ կրթական գործի կազմակերպումն ու դպրոցները Սուրիոյ մէջ (1918-1946)», *Սուրիոյ հայերը* գիտաժողովի նյութեր (Հալեպ, HU PESS, 2018), 279:

44 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի*, 3:

Երեխաները ջութակ կամ մանդոլին էին նվագում, օրվա մնացած ժամերին ասեղ-նագործությամբ կամ փսիաթագործությամբ⁴⁵ էին զբաղվում:

Առողջապահական ոլորտը նույնպես կարևոր էր՝ հաշվի առնելով տարածված համաճարակներն ու սովը: Որբերը գտնվում էին բժշկի հսկողության տակ, ծանր հիվանդները տեղափոխվում էին հիվանդանոց, որի պատասխանատուն էր Ա. Ալթունյանը: Որբանոցի հիվանդանոցը գտնվում էր քաղաքի ճեղքում արվարձանի Քեթթեպ փողոցի անկյունում: Ատուր Ալթունյանն անկախ բժիշկ էր, հիվանդանոցի մշտական բժիշկներից էին Սամուել Շամվոնյանը (ՀԲԸՄ Հալեպի վարչության նախագահ), Խաչիկ Պողոսյանը, Երվանդ Էլմաճյանը, Նուրի Իշխանյանը և ուրիշները:

Հիվանդանոցն ունեցել է 40 անկողին և հիվանդանոցային պարագաներ, ինչպես նաև մոտ հիսուն բժշկական սարքավորումներ՝ տրախտմայի, բորոտության և, մասնավորապես, գոնչությունը⁴⁶ բժշկելու համար⁴⁷: Աչքի հիվանդությունները, բորոտությունը սկզբում շատ տարածված էին, ավելի ուշ գրեթե վերացել էին: Հալեպի որբանոցի սան Անդրանիկ Շառուկյանն իր հուշերում հիվանդանոցը հետևյալ ձևով է բնութագրում. «...երկնային դրախտ էր երկրի վրա ... առասպելական բարիքներու շտեմարան», որտեղ կար մահճակալ, կաթ, հավկիթ, սպիտակ հաց և բարի մայրիկներ, որոնք չէին բարկանում⁴⁸:

Տեղեկագրում 1919 թ. սեպտեմբերի դրությամբ առողջապահական վիճակի մասին նշվում է. «Ուրախ ենք ըսելու, թե վերջին ինը ամիսներում մեջ երեք երեխաներ եւ մանչ մը մեռած են միայն»⁴⁹: Մահացությունների բարձր աստիճանը նախորդ տարիներին պայմանավորված էր տիրող ծանր պայմաններով և նշվում էր, որ որբերից շատերը կիսամեռ վիճակում էին մտնում որբանոց և նրանց համար բախտավորություն էր մեռնել որբանոցում՝ փողոցների փոխարեն⁵⁰:

Որբանոցը ներքին հարցերը կարգավորելու մշակված համակարգ է ունեցել: Տասը տարին լրացած յուրաքանչյուր որբ պարտավոր էր նաև որբանոցին կից գործող արհեստանոցում որևէ արհեստ սովորել: Այսօրինակ համակարգը բնորոշ է ցեղասպանությունից հետո շատ հայկական որբանոցների, ինչը հնարավորություն էր տալիս որբանոցներին ինքնաբավ լինելու: Արհեստագործական արտադրանքի վաճառքից ստացված գումարի մի մասը պահվում էր և տվյալ որբին էր տրվում որբանոցից դուրս գալու ժամանակ:

Տեղեկագրում նշվում են ուսուցանվող արհեստների ու տղա որբերի ցանկերը, որոնք հարկ ենք համարում ներկայացնել՝

45 Ճահճային բույսերից, արմավենու տերևներից պատրաստված հյուսվածք, որ օգտագործել են հատակին փռելու և որոշ իրեր փաթաթելու համար:

46 Գոնչություն կամ գոնչություն (հնց.)՝ ֆիզիկական արատ ունեցող, խեղանդամ, բորոտ կամ քոստո:

47 Բակուր Տաթևեան, «Հալեպի հայկական որբանոցը», *Գեղարդ, Սուրիահայ պարեզիրք, 1976-1978 միացնալ թիւ*, Բ գիրք (Հալեպ, Շարք, 1978) 379:

48 Անդրանիկ Շառուկյան, *Մանկություն չունեցող մարդիկ* (Երևան, Հայպետհրատ, 1963), 62:

49 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի*, 2:

50 Նույն տեղում:

կոշկակարություն	62 տղա
հյուանություն	30
հացագործություն	20
մուճակակարություն	18
դերձակություն	13
բեռնակրություն	13
դարբնություն	12
պարտիզականություն	12
կաշեգործություն	12
կառապանություն	9
կաթնագործություն	6

Ամփոփելով նշենք, որ արհեստ սովորողների ընդհանուր թիվը կազմում էր 216 հոգի⁵¹:

Որբանոցի չորս հիմնական արհեստանոցները քաղաքի ամենաբանուկ փողոցի վրա էին տեղակայված՝ ատաղձագործական արհեստանոցը, կոշկակարատունը, դերձակատունն ու նկարչատունը, որոնց արտադրանքը վաճառվում էր որբանոցի կենտրոնական վաճառատանը՝ տնօրենի և գրագրի հսկողությամբ:

Աղջիկները նույնպես իրենց զբաղմունքներն ունեին: Բացի արհեստներից տասը տարեկանից բարձր աղջիկները մասնակցում էին նաև որբանոցի ներքին գործերին: Կարի հատուկ սենյակում մոտ 40 աղջիկներ կարունձի դասերի էին մասնակցում⁵²: Որբանոցի դերձակատունը հոգում էր որբանոցի հագուստի, անկողնային պարագաների հարցերը: Նրանք օրական մեկուկես ժամ ասեղնագործությամբ էին զբաղվում, և այդ գործերը վաճառվում էին արհեստանոցի վաճառատանը: Մոտ 60 երեխաներ աշխատում էին դեղատներում, ատամնաբույժների ու լուսանկարիչների մոտ:

Որբանոցն ունեցել է իր ներքին պայմանական բաժանումները՝ ըստ տարիքի և սեռի երեխաները բաժանվել են 30 կարգերի, որոնց հսկում էին 30 կանայք ու աղջիկներ՝ որպես «մայրիկներ»: Ի տարբերություն ուսուցիչների՝ վերջիններս մնում էին որբանոցում: Որբանոցի սան Անդրանիկ Ծառուկյանն իր հուշագրության մեջ անդրադառնում է «մայրիկների» գործունեությանը՝ նշելով. «Մայրիկները կը կանչվեին իրենց անուններով՝ Յուդաբեր մայրիկ, Սանդուխտ մայրիկ, Աղավնի մայրիկ, իսկ Մեծ Մայրիկին անունը չէին տար: Հսկիչները և մայրիկները նրան դիմում էին

51 Նույն տեղում, 4:

52 Երեցեան, *Որբերու բոյնը*, 15:

տիկին Եղիսաբեթ: Մեզի համար իր անունը կամ վախի ու ծեծի սպառնալիք էր, կամ ինքնապաշտպանության վերջին սպառնալիքը»⁵³:

Որբանոցում աշխատող կանանցից շատերն անձնվիրաբար են աշխատել: Նրանցից են եղել Թ-ագուհի (Ադիյամանցի) Ալեքսանյանը, ով հոգում էր որբանոց մտնող յուրաքանչյուր որբի հիգիենայի հարցերը, Տուտու մայրիկ Քեշիշյանը, որը ցեղասպանության տարիներին ազատվել ու իր զավակների հետ որբանոց էր հասել: Նրա հիմնական գործը ոչլուտ երեխաների մաքրության ապահովումն էր: Ինչպես նաև Մենենա Մլայանը և Ահարոն Շիրաճյանի կինը՝ Լուսիա Ռուսյան-Շիրաճյանը, որոնք իրենց վրա ծանր պարտականություն էին վերցրել՝ կազմակերպել մահացած երեխաների աննկատ տեղափոխումը որբանոցից գերեզմանոց: Նշենք, որ Լուսիան որբանոցի երեխաներից վարակվում է տիֆով և մահանում⁵⁴:

Որբանոցում աշխատում էին նաև 20 լվացարարուհիներ, 25 մառանի և խոհանոցի պատասխանատուներ, 30 մաքրողներ, 40-45 կարողներ, 12 գիշերապահուհիներ, 15 հիվանդանոցի պաշտոնյաներ, որոնք իրենց օրվա ուտելիքն ու հագուստն անվճար էին ստանում⁵⁵:

Հագուստի ձեռքբերման հարցերում որբանոցն աստիճանաբար կարողացել էր բարելավել պայմանները: Ամեն որբ ապահովված էր վերմակով, բարձով, սպիտակեղենով, երեք ձեռք հագուստով, ամեն տարի յուրաքանչյուր տղայի տրվում էր երկու գույզ կոշիկ, իսկ աղջկա՝ մեկ գույզ⁵⁶: Նշենք, որ սննդի հարցերին նույնպես հատուկ ուշադրություն է դարձվել. որբերն օրական ստանում էին երկու անգամ՝ տաք, մեկ անգամ՝ չոր սնունդ: Տեղեկագրում մանրամասն նշվում են որբանոցի սննդի մատակարարման ցուցակները, յուրաքանչյուր որբին տրամադրվող սննդի չափաբաժինը⁵⁷:

Բարոյական տեսանկյունից որբանոցի նշանաբանը հետևյալն էր. «Որբերը համեստ ու օգտակար հայեր ըլլալու պատրաստել, սորվեցնելով նաև քրիստոնեական կենսք եւ բարոյականութիւն: Բոլորն ալ ազատ են իրենց ուզած եկեղեցին երթալու»⁵⁸:

Անդրանիկ Ծառուկյանն իր հուշագրությունում նշում է, որ Եղիսաբեթ մայրիկը շաբաթը երկու անգամ որբանոցի բակում Սուրբ գրքից ընթերցումներ էր կատարում, և բոլորը պետք է համակ ուշադրությամբ հետևեին նրան, իսկ անուշադիրներն ու լսելիս քնո՞վ ընկած երեխաները պատժվում էին⁵⁹:

Հետքաքրքրական է, որ Առաքելական եկեղեցու հետևորդ երեխաներն ավելի քիչ են եղել: Այս հանգամանքը կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ այդ տարիքում երեխաների համար դժվար էր ընկալել երկու եկեղեցիների տարբերությունը, չնայած Անդրանիկ Ծառուկյանը հիմնավորում է երևույթը՝ գրելով. «Մեր Եկեղեցի գացողները

53 Ծառուկյան, *Մանկություն չունեցող մարդիկ*, 28:

54 Ա. Շիրաճեան, «Վեր. Շիրաճեանին Գործակիցները», 405:

55 *Տեղեկագիր Հալէպի հայկական որբանոցի*, 4:

56 Երեցեան, *Որբերու բոյնը*, 14:

57 *Տեղեկագիր Հալէպի հայկական որբանոցի*, 2:

58 Նույն տեղում, 3:

59 Ծառուկյան, *Մանկություն չունեցող*, 39-40:

կը տարվեին դասին ճիշտ ետևը ու ամբողջ երկու ժամ ոտքի կը մնային: Իսկ Ժողովարան գացողները հանգիստ կը նստեին նստարաններու վրա: Հետերին կը բերեին նաև գունավոր նկարներ»⁶⁰: Ամեն դեպքում հարկ է նշել, որ Ժողովարանի բարեկեցիկ պայմանները նպաստել են երեխաների ավետարանչական կողմնորոշմանը, չնայած որևէ ձևով հարկադրանքի ու ստիպողականության դեպքերի ուսումնասիրության ընթացքում չենք հանդիպել:

Որբանոցային կյանքը հարթ չէր ընթանում. ամենօրյա կեցության, սննդի խնդիրներ, ներքին կազմակերպչական հարցեր, թուրքական ոտնձգություններ և այլ խոչընդոտներ, որոնք պարբերաբար ծառանում էին որբանոցի առջև: Որբանոցի երեխաները 1919 թ. փետրվարի 28-ին ենթարկվում են թուրքերի ու արաբների կազմակերպած հարձակմանը⁶¹: Թուրք ջարդարարները, առաջնորդելով մի խումբ արաբների, տարածվում են քաղաքով մեկ՝ Ջումսա բազար, Ագապա, Բաբ Ալ-Ջնեյնի, Բասթալ Հարամի, Բաբ Ալ-Նասր, հարձակվում են հայերի որբանոցի, դպրոցների, նախկին գորանոցի վրա⁶²:

Դեպքերի ականատես, Հալեպի որբանոցի սան Հովակիմ Դիշդիշյանսն⁶³ իր հուշերում անդրադառնում է դեպքերի մանրամասներին՝ նշելով, որ որբանոցի տղաներից շատերը փայտե հրացաններով ավելի քան երկու ժամ պաշտպանել են որբանոցը պ. Կարապետի և Սեբաստացի Անդրանիկի հետ, և հարձակվողները, փայտե հրացաններն իսկականի տեղ դնելով, չեն համարձակվել շենք խուծել⁶⁴, չնայած փաստերը վկայում են, որ արաբական ու թուրքական զինված ամբոխը, այնուամենայնիվ, մուտք է գործել որբանոց:

Փետրվարյան այս դեպքերին է անդրադարձել նաև որբանոցի մեկ այլ սան՝ Արմենակ Կյուրեղյանը⁶⁵, ով որբանոցում հատուկ առաքելություն է ունեցել. քաղաքում շրջելով՝ հայ որբեր հայտնաբերել ու նրանց որբանոց տեղափոխել: Դեպքի օրը Արմենակը

60 Նույն տեղում, 42:

61 Դեպքերի մանրամասներին ծանոթանալու համար տե՛ս Նարինե Մարգարյան, *Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Սիրիայում հասարակած հայ տարագիրների կարգավիճակը և հայարաբական փոխհարաբերությունները 1915-1924 թթ.* (Երևան, Կոլլաժ, 2013), 102-112:

62 Եղիա Նաջարյան, «Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում (1918 հոկտեմբեր – 1919 հունիս)», *Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ* հ. 6 (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974), 154; Allawi. *Faisal I*, 218.

63 Հովակիմ Դիշդիշյանը ծնվել է Զիլե քաղաքում, 1906 թ.: Նա ականատես է եղել ցեղասպանությանը, ընտանիքի անդամներից փրկվել է միայն ինքը: Անցել է գաղթի ողջ ճանապարհը, ենթարկվել տարբեր փորձությունների՝ հայտնվելով արաբական, քրդական միջավայրում: Դեր Զորում հանդիպել է որբախումբ Ռուբեն Հերյանին, ով ներկայացրել է իր որբահավաք գործունեության մասին, տեղեկություններ է հարցրել արաբական ցեղախմբերի մոտ ապաստանած հայ որբերի մասին, իսկ Հովակիմին առաջարկել է լուսանկարվել՝ խոստանալով այն Ամերիկա ուղարկել՝ որդեգրման հարցերը լուծելու համար: Դեր Զորից Հովակիմը հասել է Հալեպ ու հայտնվել Պատվելիի որբանոցում: Տե՛ս Հովակիմ Դիշդիշյան, *Դեր-Զորի անսպասարում*, 252-253:

64 Դիշդիշյան, *Դեր-Զորի անսպասարում*, 264-265:

65 Արմենակ Հարությունի Կյուրեղյանը ծնվել է 1900 թ. Սեբաստիա քաղաքում: Ուսանել տեղի Արամյան վարժարանում մինչև երրորդ դասարան: Անցել է գաղթի ճանապարհը, յոթ քույր ու եղբայրներից փրկվել են միայն ինքն ու եղբայրը:

նակն ուղեկցող որբի հետ չի հասցրել որբանոց մտնել, իսկ հարձակումից հետո է միայն որբանոցում ակնաստես եղել, որ ուսուցիչներից մի քանիսը գոհվել են, հանդերձարանի պատասխանատու ծեր աշխատակցի թևերը կտրել են⁶⁶: Էլմաս Պոյաճյանը դեպքի կապակցությամբ գրում է, որ փետրվարի 28-ին որբանոցը կորուստներ է կրել, Արմաշի վանքից երկու շաբաթ առաջ որբանոց հասած Արմենակին սրախող-խող են արել, ուրֆացի կույր ու ծեր տղամարդու վրա կրակարանի տաք կրակ են լցրել, չեն խնայել անգամ ձեռքերը պարզած աղոթող կնոջը: Իսկ իրեն խղճացել են թերևս երեխա գրկած լինելու պատճառով⁶⁷:

1919 թ. փետրվարյան դեպքերից հետո շատ հայ երեխաներ, կորցնելով իրենց վստահությունը, պարբերաբար փորձեր են կատարել փախչելու, փաստ, որը ակնհայտ է որբերի թվական տվյալներից. մեկ ամսվա ընթացքում որբերի թիվը նվազել է 125-ով: Որբերի շրջանում վստահությունը վերականգնելու համար Ա. Շիրաճյանը որբանոցում ընդունելություն է կազմակերպել: Շիրաճյանի խնդրանքով Իսախիֆը⁶⁸, ինչպես նշում է Հովակիմ Դիշդիշյանը, ավելի քան հիսուն արաբ պաշտոնյաների ներկայությամբ, որբերին, որոնց թվում է եղել նաև հեղինակը, հավաստիացրել է, որ եղածը չի կարող կրկնվել, քանի որ դեպքը հրահրված էր թուրքական գործակալների կողմից, իսկ արաբները, նախկինում թուրքերի կողմից հավասարաչափ ճնշված լինելով, համակրում են հայերին և խոստանում իրենց ձեռքի տակ եղած միջոցներով օժանդակել հայ գաղթականներին ու որբերին⁶⁹:

Դեպքերից հետո աստիճանաբար որբանոցն անցել է իր ամենօրյա գործունեությանը: Արդեն 1919 թ. նոյեմբերին 15-ին⁷⁰ Հալեպից բրիտանացիների մեկնումով որբանոցի հոգաձությունը փոխանցվել է ֆրանսիական զինվորական իշխանությանը, որի ղեկավար Կլոսքարը նվազագույն միջամտությունն է ցուցաբերել որբանոցի ներքին գործերին:

1919-1920 թթ. տարածաշրջանում քաղաքական իրավիճակը նույնպես իր ազդեցությունն է թողել որբանոցում կատարվող շարժերի վրա: Ադանայի նահանգի կառավարիչ նշանակված գնդապետ Էդուարդ Բրեմոնը, «Սիրիայում ու Հայաստանում ֆրանսիական հանրապետության գերագույն կոմիսար» Ժորժ Պիկոն կոչ էին անում Սիրիայի, Միջագետքի հայ գաղթականներին համախմբվել Կիլիկիայում՝ հայկական պետականություն ստեղծելու նպատակով: Այդ հայտարարությունները հիմք ընդունելով՝ հայ գաղթականների մի ստվար հատված Սիրիայի տարբեր վայրերից հավաք-

66 Արմենակ Կյուրեղյան, «Կեանքս 1915-1918 թուականներին» <http://www.raa-am.com/raa/public/publish.php?clear=1&mid=5&more=1&cont=33&obid=112&content=show>, դիտվել է 02.02.2019:

67 Պոյաճյան, «Հայկական որբանոցի կեանքէն», 417:

68 Հուշագիրը նշում է Իսախիֆ, որն ամենայն հավանականությամբ եղել է Սիրիայի թագավոր Էմիր Ֆեյսալը:

69 Դիշդիշյան, *Դեր-Չոր*, 265-266:

70 1919 թ. նոյեմբերին Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի համաձայն արևմտյան Սիրիայում բրիտանական զորքերը փոխարինվում են ֆրանսիական զորքերով, և նոյեմբերի 21-ին Մերձավոր Արևելքի ֆրանսիական զորքերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Գուրոն նշանակվում Սիրիայի գերագույն կոմիսար:

վում էին Հալեպում, ապա ֆրանսիական կողմի միջոցներով տեղափոխվում էին Կիլիկիա⁷¹:

Որբանոցի տեղեկագրում Ահարոն Շիրաճյանն անդրադառնում է 1919 թ. նոյեմբերի 30-ի դրությամբ ֆրանսիական բարեխնամ վերաբերմունքին, որի համար շնորհակալություն է հայտնում և նշում, որ ընդհանուր կացությունն ու որբերի ֆիզիկական վիճակը գոհացուցիչ է: Նա նշում է նաև, որ վերջին երեք ամիսների ընթացքում որբերից շատերն իրենց ազգականների, դրացիների հետ, երբեմն էլ ինքնազուլս մեկնել են Կիլիկիա: Այդ ժամանակ որբանոցն ամբողջությամբ Կիլիկիա տեղափոխելու ծրագիր է եղել⁷²:

Երկու ամիսների ընթացում հեռացողների թիվը կազմել է 587 հոգի, մինևույն ժամանակ որբանոց են ընդունվել 330, մահվան երկու դեպք է գրանցվել որբանոցի հիվանդանոցում, որբերի ընդհանուր թիվը կազմել է 1.757, որից 1.012-ը դպրոց են հաճախել, ուր աշխատել են 7 ուսուցիչ և 29 ուսուցչուհի⁷³:

1920 թ. հոկտեմբերի 1-ից եռամսյա շրջանում Հալեպի ամերիկյան նպաստամատույցը ստանձնել է որբանոցի մատակարարումը: Երբ ֆրանսիական իշխանությունների կողմից հատկացված նպաստը ժամանակավորապես դադարեցվել է, Հալեպի ազգային միությունը երեք ամիս տևողությամբ՝ մինչև նույն տարվա դեկտեմբերի 31-ն իր վրա է վերցրել Ամերիկյան նպաստամատույցի փոխառությունը: 1921 թ. հունվարի 1-ին ֆրանսիական իշխանությունը կրկին ստանձնել է որբանոցի հոգաձությունը, իսկ Նպաստամատույցը մասնակիորեն է ֆինանսավորել: Այս անգամ Հայ ազգային միությունն իր վրա է վերցրել որբանոցի ողջ վարչական պատասխանատվությունը, կազմվել է վարչական խորհուրդ, որը շարունակել է գործել մինչև 1921 թ. օգոստոսի 31-ը:

1921 թ. օգոստոսին 31-ին ֆրանսիական զինվորական իշխանությունը մեկ տարով կրկին իր պատասխանատվության ներքո է վերցրել որբանոցի ծախսերը: Այս ընթացքում Հայ ազգային միության ջանքերով ամերիկյան Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց կազմակերպությունը հոգացել է երկու հազար օսմանյան ոսկի պահանջող բյուջեի մեծ մասը⁷⁴: Հայ ազգային միությունը ընտրել է յոթ անդամներից կազմված որբանոցի վարչական խորհուրդ⁷⁵, որն արժանացել է Ամերիկյան նպաստամատույցի վստահությանն ու հավանությանը: Նա երեք ամիսը մեկ անգամ իր գործունեության ընդարձակ տեղեկագիր է պատրաստել՝ ներկայացնելով Նպաստամատույցի վարչությանը:

Մինչև 1922 թ. օգոստոս որբանոցի տնօրենն էր Ահարոն Վերապատվելին: Այս ընթացքում նրա դեմ դժգոհություններ էին առաջացել, որի արդյունքում Պատվելին հրաժարական է տվել: Դժգոհությունների պատճառները տարբեր էին՝ ֆինանսական

71 Հովհաննես Թովմոզյան, *Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն* (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986), 162:

72 *Տեղեկագիր Հայկական որբանոցի*, 10:

73 *Տեղեկագիր Հալեպի հայկական որբանոցի*, 10:

74 Երեցեան, *Որբերու բյուջը*, 12:

75 Վարչական խորհրդի Ատենապետ՝ Ֆիլիպ Հովնանյան, Գ. Արսլանյան, Տիգրան Պեքճիպաշյան, Լևոն Գարազաշյան, Համբարձում Պեպերյան, Հարություն Նալբանդյան և Լուի Հեքիմյան:

հաշվետվությունների ոչ պատշաճ կերպով ներկայացումը, երեխաների փախուստները, որոնք, ճիշտ է, քաղաքական և ընդհանուր հայ գաղթականների տրամադրություններից էին կախված, բայց, այնուամենայնիվ, ստվերում էին Ահարոն Շիրաճյանի գործունեությունը:

Հավելյի «Տարագիր» թերթը, անդրադառնալով հարցին, փորձում է ավելի հավասարակշռված ներկայացնել իրավիճակը և փաստում է, որ իրականացվող ցեղասպանության, ընթացող պատերազմի մթնոլորտում հիմնել որբանոց, կազմակերպել որբանոցի գործերը բարդ էր և քիչ հայեր են կարողացել որբանոցներ հիմնելու նախաձեռնությունը կյանքի կոչել: Ինչ վերաբերում է Հավելյի հայկական որբանոցի ծախսերն ու հոգածությունը ստանձնած այս մի քանի հայերին՝ անկախ նրանց թույլ տված բացթողումների, պետք է գովեստով խոսել նրանց մասին. «Հավածանքի ծանօթ շրջանին մեջ բացառիկ թուով հայ արին կրող անհատներ կառավարեր են որբանոցը, քանի մը հարիւր որբեր ազատեր են ստոյգ մահէն յանձներ են ազգին: Ասոնք ահա անժխտելիօրէն բարոյական իրատունք, շնորհակալութեան և երախտագիտութեան են արժանի»⁷⁶:

Թերթի հրապարակման մեջ անդրադարձ է արվում որբանոցի բյուջեին և նշվում, որ վերջինիս մասին հստակ պատկերացումներ չկան, հայտնի է միայն, որ որբանոցին դրամական աջակցություն են ցուցաբերել ամերիկյան հյուպատոս Ջեսի Ջեքսոնը, դոկտոր Ֆիշերը, Զոլինկերը, իսկ թե ովքեր ինչ չափի գումարներ են ուղարկել, ինչ պարբերականությամբ և ում անունով, հստակ չէ: Արտաքին ֆինանսական աղբյուրներից բացի եղել են նաև ներքին աղբյուրներ՝ իբրև բարերարների ամսավճարներ և մասնավոր անհատների միանվագ գումարներ: Այս հարցադրումներին ի պատասխան՝ Ահարոն Շիրաճյանը խոստացել էր որբանոցի հաշիվները հրապարակել, որը հատուկ ստուգող խորհրդի կողմից մամուլի միջոցով պետք է հանրությանը ներկայացվեր: 1922 թ. Ասատուր Ալթունյանը հողված է տպագրել «Սուրիական մամուլ»-ում, որտեղ կրկին պահանջել է Պատվելիի նկատմամբ տիրող դժգոհություններին վերջ տալու համար երեք հարանվանական եկեղեցիների ղեկավարներից խորհուրդ ստեղծել և գործը քննել⁷⁷: Նշենք, սակայն, որ հաշվետվությունների մանրամասներն այդպես էլ Ահարոն Շիրաճյանը չի ներկայացրել⁷⁸:

Որբանոցի մատակարարման բաժինն ունեցել է բարդ կառուցվածք, բաժանումները կառարվել են ժամանակի պահանջներին համապատասխան: Կառավարման ողջ գործը կենտրոնացված է եղել տնօրենի կողմից: Այս է պատճառը, որ հասարակության որոշ շրջաններում դժգոհությունները միգուցե և հիմնավոր էին՝ հաշվի առնելով, որ ամեն պարագայում, մարդը, որքան էլ արտասովոր ուժերով օժտված լիներ, անկարող էր այդ ամենը հասցնել, կանոնավոր և արդյունավետ կառավարել՝ գնումներից մինչև ներքին կարգադրություններ ու հսկողության իրականացում, իսկ օգնականներ չունենալու փաստը Վերապատվելիի օգտին չէր խոսում, ինչպես և նշում է հողվածագիրը.

76 Սպերցի, «Որբանոցը. Բ», *Տարագիր*, Ա տարի, 22 դեկտեմբերի 1918, թիվ 5:

77 Ասատուր Ալթունեան, «Նամակ խմբագրութեան», «Սուրիական մամուլ», 17 սեպտեմբերի 1922, no. 64:

78 «Հարցումներ պատկանեալ իշխանութեան», «Սուրիական մամուլ», 12 նոյեմբերի 1922, թիվ 80:

«Սա մոռացություն, գանցառություն, թե անվստահություն էր ուրիշ մարդոց, բարեխղճություն և կարողութեան մասին կամ այլ նկատառումներ կային, բացատրութեան կարօտ պարագայ մէ»⁷⁹:

Հողվածի երրորդ մասում հողվածագիրը գրում է, որ որբանոցի նյութական կատարելության մասին գնահատական տալը դժվար է, եթե չասենք պատասխանատու, բայց կան գնահատումներ և քննադատություններ⁸⁰, որոնք ուսումնասիրման կարիք ունեն և եզրակացնում է. «Ամեն դեպքում տիրող իրավիճակն «գանցառելի պ չէ»⁸¹:

Ինչ վերաբերում է որբերի փախուստին՝ նշենք, որ ըստ հողվածագրի, շատ որբեր ու աղջիկներ, քաջատեղյակ լինելով որբանոցից դուրս տիրող ծանր վիճակին, ամեն դեպքում գերադասում են դրսի անապաստան, մերկ ու քաղցած կյանքը, ուստի հողվածագիրը կոչ է անում նաև խնամքով, սեփական ընտանեկան հարկի նման միջավայր ստեղծել որբանոցում, որպեսզի նման դեպքերն այլևս չկրկնվեն:

Ամփոփելով նշվում է, որ որբանոցն ունի թերություններ, որոնց պարզաբանումը պահանջում է լրացուցիչ փաստեր: Նշվում է, որ 1918 թ. դեկտեմբերի դրությամբ ամեն հնարավորություն կա, գոյություն ունի սահմանված բյուջե, որբերի թվի սահմանափակում չկա, որբանոցի ղեկավարությանը հանձնարարված է ընդունել բոլոր «ճշմարիտ որբերին», և ղեկավարությունը պետք է արդյունավետ գործի, որպեսզի բաց ճակատով կարողանան դիմագրավել յուրաքանչյուր քննադատության:

Հալեայի հայկական շրջանակներում որոշ դժգոհությունների առիթ է դարձել որբանոցի ամանորյա միջոցառումը: «Հայ Ձայն» թերթն իր հունվարյան համարներում անդրադարձել է այդ թեմային և նշել, որ միջոցառումը ոչ պատշաճ ձևով էր կազմակերպվել: Միջոցառմանը ներկայացուցչական հյուրեր են եղել՝ Հալեայի ընդհանուր կառավարիչ Շուքրի Ալ-Այուբին, բանակի հրամանատար Մաք Էնդրյուն, Ժորժ Պիկոն, Մարկ Սալքսը, եգիպտահայ պատվիրակ Ռուբեն Հեյրյանը: Նորա Ալթունյանի հրավերով միջոցառմանը մասնակցել են նաև Հալեայի առաջնորդական փոխանորդ Հարություն քահանա Եսայանը հինգ քահանաների հետ, ովքեր սառն ընդունելություն ստանալով, չեն մնացել մինչև միջոցառման ավարտը⁸²:

Միքայել Նաթանյանն իր հողվածում քննադատել է, մասնավորապես, որբանոցում թուրքերենով հաղորդակցվելու փաստը՝ նման գործելաոճը որակելով որպես «Հայ լեզուին մարտիրոսացում»⁸³: Թերևս պետք է հակադրվենք այս փաստին՝ նշելով, որ որբերն իրենց հուշագրություններում նշում են հայերեն լեզվով հաղորդակցվելու փաստը: Անդրանիկ Ծառուկյանը, Արմենակ Կյուրեղյանը նշում են, որ որբանոցում որբերն աստիճանաբար վերհիշում էին հայերենը: Որբանոցի հիմնադրման ժամանակներից ևեթ դաստիարակության հայեցի ուղղվածության փաստն ընդգծում է նաև որբանոցի հաջորդ տնօրեն Ատուր Լևոնյանը, որին կանդրադատանք ավելի

79 Սպերցի, «Որբանոցը. Բ», *Տարագիր*, Ա տարի, 22 դեկտեմբերի 1918, թիվ 5:

80 Սպերցի, «Որբանոցը. Գ», *Տարագիր*, Ա տարի, 27 դեկտեմբերի 1918, թիվ 7:

81 Նույն տեղում:

82 «Ամանորի հանդես որբանոցի մէջ», *Հայ Ձայն* (Հալեայ), Ա տարի, թիվ 49, 9 հունվարի 1919:

83 Նույն տեղում:

ուշ: Բացի այդ՝ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ մինչև 1918 թ. հոկտեմբեր ամիսը Հալեպը վերահսկվում էր թուրքական իշխանությունների կողմից: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել. «Պատվելի Շիրաճեանի բոլոր ճիգերը՝ հայերենով դասավանդում մտցնելու որբանոցին մէջ բախեցան երիտթուրք իշխանություններու վճռական արգելքին. բացայայտ էր, որ տեղական իշխանություններու հանդուրժողականութիւնը, այս պարագային հասած էր իր ծայրագոյն սահմանին»⁸⁴:

Միջոցառման մասին Մ. Նաթանյանը գրում է. «Հոգ չէ, թէ առանց յայտագրի հանդէսը շատ տափակ ու անհաճ ըլլալէն զատ, հակամանկավարժական էր ու երբեք շինիչ ու ազնուացուցիչ հանգամանք չունէր: Հայերէն արտասանութիւնները ու երգերը բոլորն ալ աղճատուած ու օտարաբոյր, քիչ տեղ կը գրաւէին ... աւաղ, այդ հայ որբերուն հոգին կը խամրի ու կը մեռնի»⁸⁵:

Միջոցառման ավարտին ելոյթ է ունեցել Շուքրի Ալ-Այուբին, ով փաստել է, որ արարներն ու հայերը եղբայրներ են, ու արաբ կառավարությունը պիտի որբանոցի ծախսերը հոգա: Միջոցառումը «հայացնող» անձը Ռուբեն Հերյանն է եղել, ով երեխաներին դիմել է «մեր վաղուայ յոյսերը» և հորդորել ու կոչ է արել ներկաներին՝ պահպանելու հայ ինքնությունը⁸⁶:

Ուշագրավ է ամանորյա օրերին Երվանդ Օտյանի այցը որբանոց, որի մասին երեխաներին նախօրոք տեղեկացրել են. «Հյուրը նշանավոր մեկն է, շատ մը գիրքեր գրած է և միշտ կը խնդա ու կը խնդացնէ»⁸⁷: Սակայն որբերն այդ ժամանակ չեն հիշել ու չեն իմացել Երվանդ Օտյանի ով լինելը: Միջոցառմանը գրողը մեծ դժվարությամբ է փորձել ողջույնով դիմել որբերին, սակայն խիստ հուզվել է և միայն մի նախադասություն է արտաբերել. «Որբե՛ր, ես ձեզ շատ կսիրեմ»: Տարիներ հետո Անդրանիկ Ծառուկյանը, իր նախակրթարանի դասագրքում տեսնելով Օտյանի նկարը, հիշել է նշանավոր հավաքի օրը, իրենց հավաքական ողբը, իսկ ավելի ուշ, ծանոթանալով գրողի աշխատություններին, ըմբռնել է. «... տասնյակներով գրքերու հեղինակ գրագետն ինչու երկու խոսք չէր գտած մեզի ըսելիք»⁸⁸: Ամեն դեպքում կարելի է Ռ. Հերյանի, Ե. Օտյանի նման հայրենասեր ու ազգանվեր մարդկանց այցերից անգամ ենթադրել, որ որբանոցում հայեցի դաստիարակությունը կարևոր նշանակություն ուներ:

Շիրաճյանի նկատմամբ անհարկի դժգոհությունները հետագա տարիներին աստիճանաբար խորանում են, և Վերապատվելին հրաժարվում է պաշտոնից: Նրա հրաժարականից⁸⁹ հետո Հայ ազգային միություն կազմակերպության խորհրդակցությամբ

84 Դար մը պարմութիւն, 66:

85 Դէտ, «Որբանոցին մէջ հանդէս մը», *Հայ Չայն*, Ա տարի, թիվ 48, 8 հունվարի 1919:

86 Միքայէլ Նաթանեան, «Որբերու աշխարհէն. Հայ լեզուի մարտիրոսութիւնը», *Հայ Չայն*, № 47, 7 հունվարի 1919:

87 Ծառուկյան, *Մանկություն չունեցող*, 47:

88 Նույն տեղում, 52:

89 Վերապատվելի Շիրաճյանը հետագայում՝ 1930-ական թվականներին, հիմնել է ապաստարան հարեմներից վերադարձող հայ կանանց համար: Տաթևեան, «Հալեպի հայկական որբանոցը», 386:

Ամերիկյան նպաստամատույց կազմակերպությունը 1922 թ. օգոստոսին որբանոցի տնօրեն է ընտրում Ատուր Լևոնյանին⁹⁰:

Ստորև ներկայացվում են որբանոցի որբերի թվական տվյալները գործունեության վերջին ընթացքում.

Օգոստոս 1922 թ.	1.150
Դեկտեմբեր 1922 թ.	1.164
Հուլիս 1923 թ.	900

Ատուր Լևոնյանի պաշտոնավարման առաջին տարում՝ 1922 թ., որբանոցում եղել են 1150 որբ, որից 670 աղջիկ՝ 4-18 տարեկան և նույն տարիքային խմբի 470 տղա⁹¹: Նշենք, որ այդ որբերը եղել են 121 քաղաքներից ու գյուղերից, մոտավորապես 300 խարբերդոցի, 300 սեբաստացի, 175 տիգրանակերտցի և 140 կարինցի որբեր⁹²:

Համաձայն Հայ ազգային պատվիրակության 1923 թ. հուլիսի 1-ով թվագրված «Հայ որբեր. տեղեկագիր հայ որբերի կացության, որբանոցներու, հոգատար մարմիններու մասին եւ վիճակագրական ցուցակներ» ձեռագիր տեղեկագրի՝ 1922 թ. դեկտեմբերի դրությամբ Հալեպի հայկական որբանոցում եղել է 1.164 երեխա⁹³:

Վերջիններս բաժանված էին հետևյալ տարիքային բաժանումներով՝ 1-5 տարեկան՝ 45 որբ, 6-10 տարեկան՝ 220, 11-12 տարեկան՝ 470, 13-15 տարեկան՝ 367, 16-17 տարեկան՝ 65 որբ, որոնցից 114-ը կույր էին: Համաձայն նույն տեղեկագրի՝ 1922 թ. դրությամբ 170 չափահաս որբեր դերձակություն, կոշկակարություն, վարորդություն էին սովորում, իսկ աղջիկներն էլ ասեղնագործությամբ էին զբաղվում: 1921թ. հոկտեմբերից գործող Կիլիկյան որբանոց-արհեստանոցում⁹⁴ արհեստ էին սովորում 97 որբ⁹⁵:

Ատուր Լևոնյանի կառավարման սկզբնական ժամանակաշրջանում որբանոցը կյուրթական լուրջ խնդիրներ չի ունեցել, հիմնականում ներքին բարեկարգման աշխատանքներ են իրականացվել, որբերի հարանվանականության հարցը մնացել է նախկինի պես, յուրաքանչյուր որբ, իր ուսուցչի հետ կիրակի օրերին գնացել է իր եկեղեցին: Սարգիս Լալայանն իր «Յուշամատենան նուիրոծ Ատուր Յ. Լեւոնեանի» աշխատության մեջ գրում է. «Տարիներ առաջ սկսած որբախնամ այս գործը երկու տարուան կարճ ժամա-

90 Ատուր Լևոնյանը որպես պահեստային սպա ծառայել էր Սուեզի հարձակմանը, անգլիական բանակում: 1920 թ. եղել էր Այնթափի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, զինվորական հրամանատար:

91 Լալեան, *Յուշամատենան*, 207:

92 Նույն տեղում, 210:

93 Սույն ձեռագիր-տեղեկագիրը մեզ է տրամադրել ՀՅԹԻ հիմնադրամի Հուշագրությունների, վավերագրերի և մամուլի ուսումնասիրության բաժին վարիչ, աղբյուրագետ Միհրան Մինասեանը, որի համար մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան:

94 Արհեստանոց ստեղծելու գաղափարը Վահան Քյուրքճյանին էր, ով ՀԲԸՄ վարչության Սիրիայի և Կիլիկիայի պատվիրակն էր: Ըստ ծրագրի ամեն տարի 15-ը լրացրած հարյուր որբ այստեղ արհեստ էին սովորում:

95 «Հայ որբեր. տեղեկագիր հայ որբերի կացության, որբանոցներու, հոգատար մարմիններու մասին եւ վիճակագրական ցուցակներ» ձեռագիր տեղեկագիր, 1923 թ.:

նակին մը ընթացքին Լեոնեանը այնպիսի կատարելութեան ու նախանձելի դիրքի մը հասցոց որ ոչ թէ միայն Հայոց, այլ Ֆրանսական կառավարութեան բարձրագոյն ներկայացուցիչներուն ալ հիացման ու գնահատանքին արժանացաւ»⁹⁶:

1922 թ. օգոստոսին «Սուրիական Մամուլ» թերթում հոդված է տպագրվում, որտեղ հոդվածագիրը որբանոցի հետագա գործունեության ֆինանսական հարցերի համար իր մտահոգությունն է հայտնում՝ նշելով, որ անցումային շրջան է, շարունակվում են ավելանալ անապատներից որբանոց հասնող հայերի թիվը՝ հաշվի առնելով Կիլիկիայի վերջնական հայաթափումն ու այն փաստը, որ ֆրանսիական գործողությունների հետևանքով Հալեպից Գեր Զոր, Մոսուլ և Բաղդադ փակ ճանապարհներն արդեն բաց էին⁹⁷: Ուստի թերթի խմբագրությունը ևս մեկ անգամ կոչ է անում. «... ներկայիս տխուր է իրականությունը, եւ ալ անլի եղերական պիտի ըլլայ եթէ մենք ալ ազգովին ներկայ նպաստաւոր վարկեանին մեր բոլոր տրամադրելի ոյժերը չմիացնենք որբերու ազատագրութեան կենսական խնդրոյն շուրջ»⁹⁸:

Որբերի ու որբանոցի վրա բոլոր հայկական բարեգործական ու հայրենակցական միությունների ուշադրությունն է հրավիրում Հալեպում Բոստոնի «Ազգ-Պահակ» թերթի թղթակից Նշան Կ. Տեր-Պետրոսյանն իր «Հայկական որբանոցը Հալեպի մէջ» հոդվածում⁹⁹:

Որոշ բնագավառներում Ատուր Լևոնյանը բարեփոխումներ է իրականացնում: Առաջին հերթին ականատեսների վկայությամբ նկատելի էր որբերի հոգեբանական վստահությունը, որոնք կարողացել էին հաղթահարել ցեղասպանությունը վերապրածի վախը. «Լեոնեան այնպիսի խանդ ու եռանդ ներշնչեց անոնցմէ իւրաքանչիւրին որ իրենք զիրենք սկսան նկատել Հայ ազգին ապագայի յոյսը, եւ սկսան քալել հասակնին ուղիղ, կուրծք ու գլուխ բարձր բռնած»¹⁰⁰:

Կարևոր առաջընթաց էր որբանոցում մարզական կյանքի ակտիվացումը: Անդրանիկ Ծառուկյանն այս կապակցությամբ գրում է. «...թաղին մեջ շինվեցավ մարզարան մը, մեծ տղաքը ֆուտբոլ ունեցան և բոլորս միասին ունեցանք պարոն Լևոնը»¹⁰¹: Վերջինս մարզիչ էր, ու մարմնամարզությունը որբանոցի ծրագրի անբաժան մասն է դարձրել:

Կրթական ոլորտում դասընթացները նախկինի նման շարունակվել են: Նշան Կ. Տեր-Պետրոսյանը նշում է, որ որբանոցում երեխաները սովորում էին հայերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն՝ հավելելով. «Մէկ-երկու դասարաններու Ազգային պատմութեան դասաւանդութեան հանդիպեցայ, չէ կարելի հիացումս չի յայտնել այդ առթիւ»¹⁰²:

96 Լալեան, *Յուշանկարեան*, 199:

97 «Հալեպի հայկական որբանոցը», *Սուրիական մամուլ* (Հալեպ), 17 օգոստոսի 1922, Ա տարի, թիվ 55:

98 Նույն տեղում:

99 Լալեան, *Յուշանկարեան*, 206-210:

100 Նույն տեղում, 199:

101 Ծառուկյան, *Մանկություն չունեցող*, 119:

102 Լալեան, *Յուշանկարեան*, 207:

1923 թ. դրությամբ 900 երեխաներից 614-ը կանոնավոր կերպով դպրոց են հաճախել՝ հետևյալ բաժանումով¹⁰³՝

Նախակրթարան	130 տղա	150 աղջիկ
Ծաղկոց	191 տղա	93 աղջիկ
Մանկապարտեզ	25 տղա	25 աղջիկ

Ատուր Լևոնյանն իր «Հալեյի Հայկական Որբանոցը» տեղեկագրում գրում է. «Որբանոցիս սաներն ու սանուհիները առաջին օրէն սկսեալ շարունակ դաստիարակուած են իբր հարազատ Հայեր, հայ տոհմային կրթութեամբ»¹⁰⁴:

Որբերի գրագիտության մակարդակը բարձրացնելու համար որբանոցում գրադարան է բացվել ամերիկացի հիվանդապահուհի Նորթոնի ջանքերով, ով սեփական նախաձեռնությամբ գրքեր էր հավաքում, ինչպես նաև առաջարկում էր որբանոց այցելողներին մեկական գիրք նվիրել¹⁰⁵:

Որբանոցի ղեկավարությունը կարևորություն է տվել նաև երաժշտության դասերին: Ազգային վարժարանների երաժշտության ուսուցիչ Գևորգ Նալբանդյանի ջանքերի շնորհիվ նվագախումբ է ստեղծվել, որը ողջ քաղաքով հարգանք է վայելել: Որբանոցն ունեցել է նաև կույրերի նվագախումբ, ինչպես նաև 80 հոգանոց քառաձայն երգչախումբ՝ Ազնիվ Մանուկյանի ղլխավորությամբ: Երգչախմբի կատարմամբ «Սոնա Յար» երգը հիացրել է 1923 թ. որբանոց այցելած Սիրիայում և Լիբանանում Ֆրանսիական Հանրապետության Բարձրագույն կոմիսար Վեյգանին, ով, լսելով կատարումը, խնդրել է այն ևս մեկ անգամ կրկնել¹⁰⁶: Մի քանի օր անց որբանոցի ղեկավարությունը կոմիսարից նամակ է ստացել, որտեղ նշված է եղել. «Լիբանանի և Սուրիոյ մէջ չեն յիշեր տեղ մը ուր այցելած եւ այդքան տպատրուած ու գոհ մնացած ըլլամ որքան ձեր Հայկական որբանոցին մէջ»¹⁰⁷:

1922-1924 թթ. ընթացքում որբանոցում որպես գիշերօթիկ վարժարանի ուսուցիչ Արամ Շարվիղյանի հետ պաշտոնավարած Հովակիմ Պազալեանը պետք է պատրաստեր որբերի կենսագրություններն ու թղթածրարները¹⁰⁸, սակայն հարկ է նշել, որ ուսումնասիրության ընթացքում չենք հանդիպել որևէ տեղեկություն այս նախաձեռնության կյանքի կոչման վերաբերյալ:

Որբանոցի նյութական բարեկեցության շրջանը երկար չի տևել, Ամերիկյան նպաստամատուցի նյութական օժաղակությունն աստիճանաբար նվազել է, այնուհետև՝ դադարել: 1923 թ. վերջին Ամերիկյան նպաստամատուցի ղեկավարությունից ներքին հրահանգ է եղել, ըստ որի՝ որբերին տեղավորեն տներում՝ իբրև սպասուհի, արհեստա-

103 Սուրիական փարեցոյց, Ա տարի (Գահիրէ, Զարեհ Պէրպէրեան, 1924), 57-58:

104 Սուրիական փարեցոյց, 57:

105 Լալէեան, Յուշամատենան, 209:

106 Նույն տեղում, 201-202:

107 Նույն տեղում:

108 Տաթևեան, «Հալեյի հայկական որբանոցը», 38:

նոցներում՝ իբրև աշակերտ, իսկ ավելի մեծահասակներն էլ մեկնեն տարբեր երկրներ: Այս հրահանգին Աստուր Լևոնյանն ընդդիմացել է՝ առաջարկելով որբանոցի խնամատարությունը հանձնել ազգային մարմիններին՝ հույս ունենալով արհեստանոցի եկամուտներով և հայ բարերարների նպաստներով շարունակել որբանոցի գործունեությունը, որին էլ Նպաստամատույցը չի համաձայնել, անգամ որպես փոխզիջումային տարբերակ առաջարկել են Լևոնյանին Բեյրութի իրենց հաստատություններից մեկում պաշտոն տալ:

Բանակցությունները տևում են ամիսներ: Դեպքերի մանրամասներին տեղեկանում ենք Տեր Ներսես քահանա Թավուզճյանի՝ Ջունեյիի իր կարգակից եղբորը՝ Տեր Գարեգին քահանա Պողարյանին գրած նամակից՝ թվագրված 7 հունիս 1924 թ.: Նա տեղեկացնում է, որ Նպաստամատույցի նպատակն է պահել արհեստանոցը, իսկ դպրոցը տեղափոխել Ջիրեյլ (Բիրլիոս): Բացի այդ՝ նշենք, որ ներքին տարածայնություններ էին առաջ եկել Լևոնյանի և Նպաստամատույցի պատասխանատու աշխատակից Մըրֆիի մեջ: Վերջինիս ավարտական քննության օրը պահանջել էր որբանոցի 15 աղջիկների՝ արաբ ընտանիքներում որպես սպասուհի աշխատանքի տեղավորել, իսկ ավելի ուշ առաջարկել, որ աշխատանոցի տղաներից շատերը լքեն արհեստանոցը: Երկու պահանջներն էլ հիմնավոր պատճառներով մերժվել էին, սակայն ի վերջո Աստուր Լևոնյանը հրաժարական է տվել, իսկ նրա փոխարեն պարտականությունները ստանձնել է որբանոցի հոգաբարձության անդամ Տիգրան Պեքճիպաշյանը¹⁰⁹: Այս ընթացում Ա. Լևոնյանը դիմել է Կիլիկիո Տան Սահակ Բ կաթողիկոսին, ՀԲԸՄ-ին, Հալեպի առաջնորդարանին՝ խոստանալով առկա եկամուտներով և գործերով պահել որբանոցը ևս երկու տարի, բայց դրական արդյունքի չի հասել:

Որբերի մի մասը տեղափոխվել են Նպաստամատույցի Լիբանանի կենտրոններ՝ մասնավորապես Ջիրեյլ: Ամերիկյան նպաստամատույցի վարչության և ՀԲԸՄ-ի համատեղ որոշմամբ՝ որբերի մի մասը մեկնել է Ֆրանսիա՝ ազարակներում աշխատելու համար: Որբերի անվտանգության և աշխատանքով ապահովելու հարցում Գաբրիել Նուրատունկյանը¹¹⁰ կարողացել էր Ֆրանսիայի հողային նախարարության հետ պայմանավորվածություն ձեռք բերել: Աղջիկների մեծ մասը Հալեպում և Բեյրութում որպես սպասուհի է սկսել աշխատել: Սակայն նշենք, որ այնուամենայնիվ, եղել են որբեր, որոնք որևէ հարազատ չեն ունեցել: Այս խմբի որբերից տարիքով մեծ՝ մոտավորապես 50 հոգի, տեղափոխվել են ՀԲԸՄ Հալեպի Կիլիկյան արհեստանոց-որբանոց¹¹¹:

Որբանոցի գործունեության վերջին շրջանում կարևոր դեր է ունեցել Նպաստամատույցի տնօրենի օգնական Լուի Հեքիմյանը¹¹², ով որբանոցի կարիքների համար ջանք չի խնայել ու զբաղվել է որբերի տեղավորման աշխատանքներով:

109 Լալեան, *Յուշանկարեան*, 219:

110 Գաբրիել Նուրատունկյանը Հայ ազգային պատվիրակության նախագահն էր (մայիս 1921-1923) և ՀԲԸՄ փոխնախագահը (1921-1932):

111 *Դար մը պայրմութիւն*, 151:

112 Հազարապետ Լուի Հեքիմյանը Եգիպտոսում անգլիական բանակում կարևոր պաշտոն է ունեցել: 1918 թ. Պորտ Սաիդում նա տեղի հայությանը աջակցել է, մասնակցել է նաև որբերի մի կայանից մյուսը փոխադրելու աշխատանքներին: Մասնակցել է նաև Այնթափի 1920-1921 թթ. ինքնապաշտպանության մարտերին:

Որբանոցի գործունեությունը դադարեցվել է 1924 թ. ամռանը, երբ բոլոր որբերը հիմնականում հարազատ, օգնող ձեռք են գտել կամ արդեն կարողացել են իրենց աշխատանքով օրվա ապրուստը հայթայթել:

Մինչ այժմ Սաբուն Խանի և որբանոցի այլ շենքերից շատերի վրա նշմարվում են հայ որբերի հետքերը՝ անուն ազգանունները՝ փորագրված իրենց «դողդոջուն մատներով»¹¹³: Նշենք, որ որբանոցի սաներից է եղել նաև հայտնի նկարիչ Կալենցը, ում Անդրանիկ Ծառուկյանը հետևյալ կերպ է բնութագրում. «Հարությունը կը հաջողեր զարմանալի նմանություն մը տալ իր գծած պատկերներուն: Գծագրությունը դարձած էր ստորյա իր միակ զբաղումը: Տասը տարեկանին հայտնի էր արդեն, թե ուժեղ բան մը կը խլրտի իր մեջ»¹¹⁴:

Այսպիսով՝ ամփոփելով նշենք, որ որբանոցը վստահելի ապաստան է եղել որբերի համար: Այն գործել է մեր ժողովրդի համար օրհասական ժամանակահատվածում՝ իր գործունեությունն անընդմեջ շարունակելով գրեթե տասը տարի. փաստ, որ քիչ որբանոցների է հաջողվել: Իր գործունեության ընթացքում որբանոցն ընդունել է շուրջ 8.000 որբի, որոնցից 4.000-ը դուրս են եկել որբանոցից երկարատև կամ կարճատև մնալուց հետո: Միայն 1924 թ. 450 աղջիկներ ամուսնացել են ու հայ ընտանիքներ կազմել: Որբանոցի գործունեության տարիներին նշանակալի մեծ դեր է ունեցել Վերապատվելի Շիրաճյանը: Խնդրո առարկա ժամանակահատվածում տարբեր առիթներով որբանոցը փակելու բազմաթիվ փորձեր են արվել, մի քանի անգամ Պատվելի Շիրաճյանը փնտրվել է իբրև «վտանգավոր տարր», բանտարկվել ու աքսորի սպառնալիքներ ստացել: Այնուամենայնիվ, հարկ է մեջբերել Պատվելիի գործընկեր, աջակից բժիշկ Հովհաննես Պողոսյանի խոսքերը, որը նշում է, որ շատերը ձաղկեցին ու քննադատեցին Վեր. Շիրաճյանի որբախնամ գործը հայաջինջ շրջանում, սակայն նրանցից շատերը ոչ միայն թաքստոցներում էին և չէին համարձակվում որբեր հավաքել, այլև վախենում էին անգամ դուրս գալ իրենց թաքստոցներից¹¹⁵: Ահարոն Շիրաճյանը հաջորդ ղեկավարությանը փոխանցեց կայացած, ներքին վարչական ստորաբաժանումներով գործող, համեմատաբար առողջ միջավայրում որբերին կրթություն ու ապագայի համար կայունություն ապահովող հաստատություն: Հաջորդ ղեկավարությունն էլ Ատուր Լևոնյանի գլխավորությամբ հնարավոր քայլերը ձեռնարկեց որբանոցի հետագա գործունեության ու որբերի վերջնական տեղավորման հարցերում: Որբանոցը մինչև վերջ հավատարիմ է մնացել իր կոչմանը՝ որբերին պատրաստել գործնական կյանքին, որպեսզի որբանոցից դուրս գալուց հետո կարողանային ապրել սեփական միջոցներով:

113 Մինասեան, «Մանկութիւն չունեցողներուն», 23:

114 Ծառուկյան, *Մանկություն չունեցող*, 84:

115 Պողոսեան, «Հիմնադիրը ազգային մեծ ձեռնարկի մը», 414:

Narine V. Margaryan

PhD in History

THE ARMENIAN ORPHANAGE OF ALEPPO (1915-1924)

Key words: Armenian Genocide, deportations, Aleppo, orphans, orphanage, workshops, education, relief, survival, Aharon Shirachyan, Atur Levonyan, memoirs.

During and after the Armenian Genocide many Armenian benevolent, missionary orphanages were opened in different places of the Ottoman Empire to save the remnants of the Armenian people. The Aleppo orphanage has a unique place in the chain of these orphanages. It was one of the few established by the Armenian initiative during the Genocide and continued its uninterrupted activities till 1924.

The paper describes the activities of the orphanage, numbers of orphans, details of educational, financial, healthcare and manufactory spheres. The activities of the caretaker bodies as well as the problems of the orphanage and the ways of their settlement are analyzed. The paper also deals with the political situation of the region, which has had a direct impact on the orphanage. The main sources of the paper are the Bulletin published by the orphanage, the Bulletin prepared by the Armenian National Delegation as well as the memoirs of the orphans and periodicals.

Нарине В. Маргарян

кандидат исторических наук

АРМЯНСКИЙ СИРОТСКИЙ ПРИЮТ АЛЕППО (1915-1924)

Ключевые слова: Геноцид армян, депортация, Алеппо, сироты, сиротский приют, мастерская, образование, вспомоществование, спасение, Аарон Шираджян, Атур Левонян, мемуары.

В годы Геноцида армян и после в различных городах Османской империи с целью спасения оставшихся осколков армянского народа были открыты многочисленные армянские благотворительные миссионерские сиротские приюты. Из подобного рода заведений можно выделить армянский сиротский приют в Алеппо. Особенностью данного приюта являлось то, что он был основан по инициативе самих армян еще в то время, когда процесс уничтожения армянского населения Османской империи был в самом разгаре, и бесперебойно функционировал до 1924 года.

В статье представлены основные аспекты деятельности сиротского приюта: сведения о численности сирот, подробности организации образовательного процесса, финансировании, мерах по обеспечению здоровья и организации мастерских, а также проблемы, с которыми сталкивалось заведение, и меры по их решению.

В статье также освещены события региональной политики рассматриваемого времени, которые имели непосредственное влияние на деятельность сиротского приюта.

Основными первоисточниками для написания статьи послужили бюллетень сиротского приюта, бюллетень, подготовленный Армянской национальной делегацией, а также мемуары воспитанников сиротского приюта и периодика времен событий.

REFERENCES

Aharonyan, Ver Y. P. Վեր. Ա. Շիրաճեան՝ քաջ սուսջևորդը [Rev. A. Shiradzian: The Brave Leader], *Janasér* (Beirut), 1 October, 1964, no. 19;

Alt'unean, Asatur, «Նամակ խմբագրութեան» [A Letter to Editorial Board], *Suriakan mamul* (Aleppo), 17 September, 1922, no. 64;

Antonyan, Aram. «Տօքս. Ալթոնյան» [Dr. Alt'unyan]. *Veratsnund* (Paris), 27 May, 1919, no. 12;

Ch'olaqean, Yakob. «Հայ վերապրողներու տեղաբաշխումը եւ կրթական գործի կազմակերպումն ու դպրոցները Սուրիոյ մէջ (1918-1946)» [The Settlement of the Armenian Survivors and the Organization of the Education and Schools in Syria] in *Armenians of Syria, Conference Proceedings*. Aleppo: HU PESS, 2018: 261-304;

Det, «Որբանոցին մէջ հանդէս մը» [A party in the Orphanage]. *Hay Dzayn* (Aleppo), 8 January, 1919, no. 48;

Erets'yan, Tigran. *Որբերու բոնար 1915-1921* [The Orphans' Nest, 1915-1921]. Aleppo: Ani, A. E'qmeqchean, Salipe, 1934;

Khrlobean, Rev. Tigran. «Այնպէս ինչպէս կը ճանչնամ Վեր. Ահարոն Շիրաճեանը» [How I know Rev. Aharon Shiradzian]. *Janasér* (Beirut), 1 October, 1964, no. 19;

Kyureghyan, Armenak. *Կեանքս 1915-1918 թուականներին* [My Life in 1915-1918]. <http://www.raa-am.com/raa/public/publish.php?clear=1&mid=5&more=1&cont=33&obid=112&content=show>;

Lale'ean, Sargis. *Յուշանկարեան նուիրուած Ատուր Յ. Լեւոնեանի: Բնքնակենսագրութիւն եւ դրուագներ իր կեանքէն ու գործէն* [Memoires Devoted to Atur Y. Levonyan: Autobiography and Episodes from His Life and Activities]. Beirut: Atlas, 1967;

Margaryan, Narine. «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրութեան պետական որբանոցներում (1915-1918 թթ.)» [Turkification of Armenian Children in the Ottoman Empire's State Orphanages (1915-1918)]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4 no. 1 (2016): 25-43;

Margaryan, Narine. *Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքով Սիրիայում հաստատուած հայ տարագիրներին կարգավիճակը և հայ-արաբական փոխհարաբերությունները 1915-1924 թթ.* [The Status of the Armenian Refugees Established in Syria as a Result of the Armenian Genocide and the Armenian-Arab Relations in 1915-1924]. Yerevan: Collage, 2013;

Minasean, Mihran. ««Մանկութիւն չունեցողներուն» տաքով բոնար՝ Հալէպի հայկական որբանոցը» [The Warm Nest of Children without a Childhood: the Armenian Orphanage in Aleppo]. *Shavigh* (Aleppo), 1999, no. 1;

Najaryan, Eghia. «Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում (1918 հոկտեմբեր – 1919 հունիս)» [Armenian-Arab Relations in Syria (October 1918 – June 1919)]. *Merdzavor ev Mijin Arevelqi erkrner u zhoghovurdner*, 6 (1976): 128-169;

Nat'anean, Miqael. «Որբերու աշխարհէն, Հայ լեզուի մարտիրոսութիւնը» [From the world of the orphan: Martyrdom of Armenian Language]. *Hay Dzayn* (Aleppo), 7 January, 1919, no. 47;

Poghosean, Toqt'. «Հիմնադիրը ազգային մեծ ձեռնարկի մը» [The Founder of the Great National Initiative]. *Janasér* (Beirut), 1 October, 1964, no. 19;

Poyachean, Elmas. «Հայկական որբանոցի կեանքէն» [From the Life of the Armenian Orphanage]. *Janasér* (Beirut), 1 October, 1964;

Sharvoghlean, Aram. «Կարգ մը թուանշաններ որբանոցի կեանքէն», [Some Data on the Orphanage Life]. *Janasér* (Beirut), 1 October, 1964, no. 19;

Shirach'ean, Aharon. «Վեր. Շիրաճեանի Գործակիցները» [Rev. Shirachian Partners]. *Janasér* (Beirut), 1 October, 1964, no. 19;

Sperts'i. «Որբանոցը. Ա» [The Orphanage: A]. *Taragir* (Aleppo), 18 December, 1918, no. 4;

Sperts'i. «Որբանոցը. Բ» [The Orphanage: B]. *Taragir* (Aleppo), 18 December, 1918, no. 5;

T'op'uzyan, Hovhannes. *Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմություն* [The History of Syrian and Lebanese Armenian Communities]. Yerevan: Academy of Sciences of Arm. SSR, 1986;

Tat'evan, Bakur. «Հալէպի հայկական որբանոցը» [Armenian Orphanage in Aleppo]. *Geghard, Suriahay taregirq* 2 (1976-1978): 376-387;

Tsarukyan, Andranik. *Մանկություն չունեցող մարդիկ* [People Without a Childhood]. Yerevan: Haypethrat, 1963;

Kevorkian, Raymond and Tachjian, Vahe (eds.). *Դար մը պատմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան, 1906-1940* [A Century History of the Armenian General Benevolent Union, 1906-1940]. Cairo, Paris-New York: Impression, Brochage, 2006;

«Ամանորի հանդէս որբանոցի մէջ» [New Year Party in the Orphanage]. *Hay Dzayn* (Aleppo) 9 January, 1919, no. 49;

«Այժմու հայ որբանոցը» [The Armenian Orphanage Nowadays]. *Taragir* (Aleppo), 13 December, 1918, no. 2;

«Հալէպի հայկական որբանոցը» [The Armenian Orphanage in Aleppo]. *Suriakan mamul* (Aleppo), 17 August, no. 55, 1922;

«Հայ որբեր. տեղեկագիր հայ որբերի կաջութեան, որբանոցներու, հոգաբար մարմիններու մասին և վիճակագրական ցուցակներ» ձեռագիր տեղեկագիր [Armenian Orphans. Bulletin on Armenian Orphans, Orphanages, Caring Offices and Statistical Lists]. Manuscript bulletin, 1923, unpublished.

«Հարցումներ պատկանեալ իշխանութեան» [Questions Addressed to Concerned Authorities]. *Suriakan mamul* (Aleppo), 12 November, 1922, no. 80;

Սուրիական տարեցոյց [Syrian Almanach]. Cairo: Zareh Pe'rp'e'ean, 1924;

Տեղեկագիր Հալէպի հայկական որբանոցի (31.7.15-30.9.1919) [Bulletin of the Armenian Orphanage in Aleppo]. Aleppo, 1919.